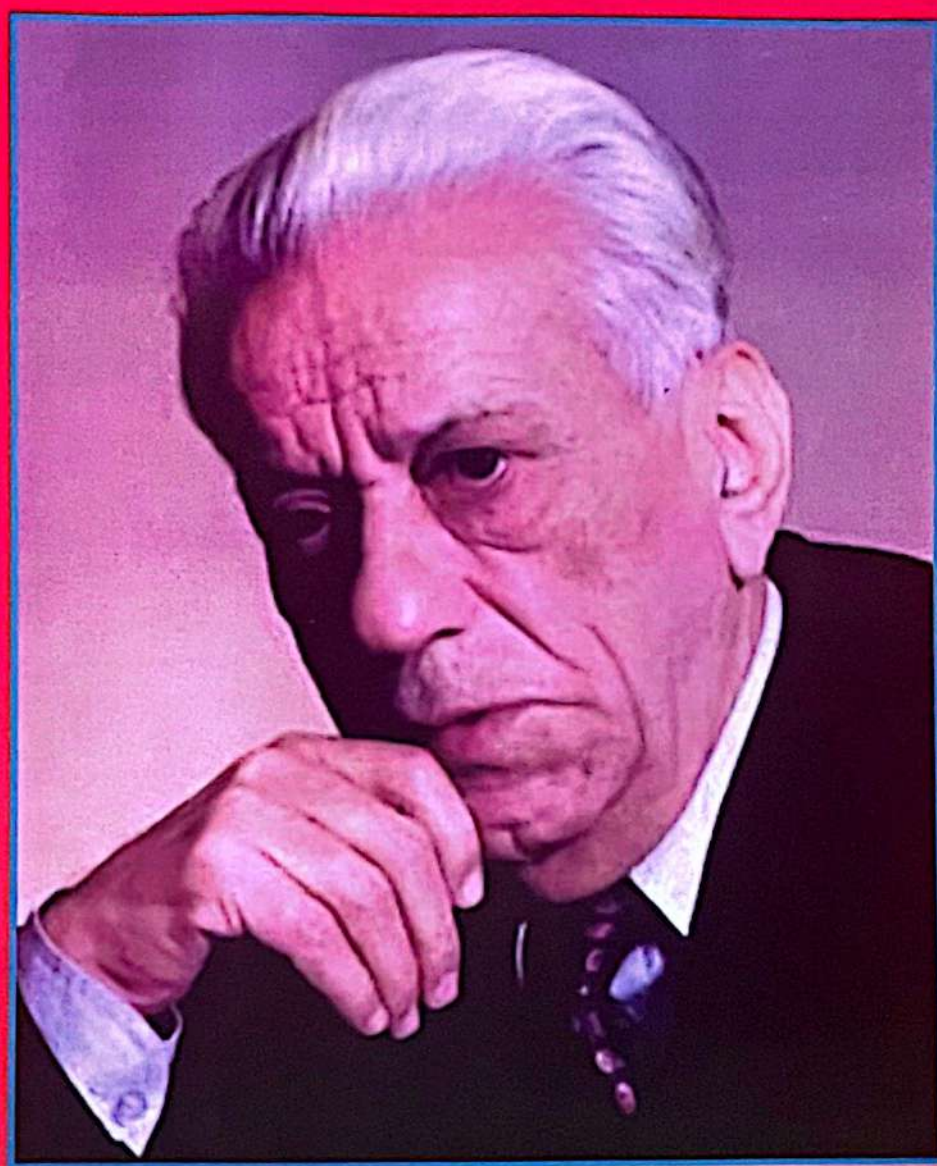

ISSN 0206-4340

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ

BAKI - 2018

№ 4

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

Jurnal 1954-cü ildən nəşr olunur

2018, № 4 (258)

(OKTYABR – DEKABR)

**AZƏRBAYCAN DİLİ
VƏ
ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ**

(ELMİ-METODİK JURNAL)

BAKİ

BU NÖMRƏDƏ

METODİKA: TƏCRÜBƏ VƏ NƏZƏRİYYƏ

✚ P.Abdullabayova – Bədii dilimizdə Azərbaycan bayrağının tərənnümündə rənglərin üslub imkanları	3
— I.Imanova – Azərbaycanda nitq mədəniyyətinin inkişaf tarixi	10
— N.Qulamoğlu – Omonimlərin tədrisi və bununla bağlı bəzi problemlər	21
✚ D.Nağıyeva, I.Əliyeva – Ünsiyyət mədəniyyəti	27
— H.Bəşirova – Xətəinin "Bahariyyə" əsərinin tədrisi	35
— M.Aslanlı – Abbas Səhhət sağlam yaşam tərzinin tibbi kimi	40
— I.Verdiyev – Tarixi-fəlsəfi yük və mühüm ideya daşıyan obraz	49
— P.Soltanqızı – Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında məktəb mövzusu	57
✚ Ş.Ağakışiyeva – Üslubiyyatın tədrisi məsələsi	61
✚ N.Orucova – Sintaktik yolla yaranan sözlər	65
✚ I.Əsgər – Defis və onun işlənmə məqamları	69
✚ B.Həsənli – XI sinifdə ədəbiyyat dərslərinin təşkilinə yeni yanaşma	74

Cildin 1-ci səhifəsində Bəxtiyar Vahabzadə.

Metodika: təcrübə və nəzəriyyə

BƏDİİ DİLİMİZDƏ AZƏRBAYCAN BAYRAĞININ TƏRƏNNÜMÜNDƏ RƏNGLƏRİN ÜSLUB İMKANLARI

Pərvin ABDULLABƏYOVA,
Azərbaycan Texniki Universitetinin müəllimi

*Bayraq mənlidir, bayraq kimliyim,
Bayraq-öz yurduma öz hakimliyim.
B.Vahabzadə*

Açar sözlər: Azərbaycan bayrağı, üslub, ədəbi dil, rəng, emosionallıq, məna.

Ключевые слова: Азербайджанский флаг, стиль, литературный язык, цвет, эмоциональность, значение.

Keywords: the flag of Azerbaijan, style, literary language, colour, emotionality, meaning.

Məlumdur ki, qədim zamanlardan bəri bədii dil cəmiyyətdəki hadisələrə heç vaxt laqeyd qalmamış, müxtəlif zamanlarda onun bütün sahələrinə aid mövzularla bağlı poetik fikir söylənmişdir. Bədii dilimizdəki tərənnüm obyektlərindən biri də Azərbaycan bayrağıdır. Həm şüurumuzda, həm ürəyimizdə, həm də şeirimizdə "bayraq" deyilən bir anlayış vardır.

Tarixdə bayrağın sorağı qədim zamanlardan gəlir. Hələ "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından dövlətlərin bayrağa malik olması bəlli olur. Oğuz elinin sərkərdəsi bəylər bəyi Salur Qazan Şöklü Məlikin başını kəsərkən qardaşı Qarağünə düşmənin bayrağını qılınclayır. Bayrağın qılınclanması onu daşıyan dövlətin süqutu demək idi.

Bayrağa münasibət vətənə münasibət, xalqa münasibət, milli birliyə münasibət, dövlətçiliyə münasibət kimi bədii əsərlərin dilində özünəxas yer tutan söz və ifadələrlə öz tərənnüm orijinallığını tapmışdır. Onu tərənnüm edənlərin əsas

xüsusiyyəti bu möhtəşəm dövlət rəmzinin ucalıq keyfiyyətini vəsf etməkdən yorulmaması, zövq və şövqlə, yüksək nitq mədəniyyəti ilə bayrağı bədii baxımdan obrazlaşdırmasıdır. Hətta sənətkarlığı yetkinləşməyən gənc yazarlar da bayrağın tərənnümündə fərqli bir mövqedə dayanırlar.

"Bayraq" mövzusunda yazan sənətkarların əsərlərinin araşdırılması göstərir ki, bayrağı tərənnüm edənlər söz kasadlığı yaşamayıb, onların leksikası dağ seli kimi axıb, gurlayıb, bu axıntıda bəzən həzin, bəzən səs-küylü, bəzən keçmiş hadisələrdən irəli gələn xəfif bir kədər olsa da, möhtəşəm bir nəğmə kimi ürəklərə dolub, ucaldıqca ucalıb, yeni söz və ifadələrlə zənginləşib. Bu baxımdan, Azərbaycan xalqının azadlıq çarçılarında olan Əhməd Cavadın "Azərbaycan bayrağına" şeiri səciyyəvidir.

*Türküstan yelləri öpüb alınını,
Söylüyür dərđini sana, bayrağımı!
Üç rəngin əksini Quzğun dənizdən*

Ərmağan yollasın yara, bayrağım!
(2, 127).

Burada metaforik üsulla canlı danışıq dilinin emosional xarakteri üzə çıxaraq poetikliyi zənginləşdirmiş və bədii üslubun xarakterik xüsusiyyəti kimi formalaşmışdır.

Maraqlıdır ki, bayraq haqqında yazılan əsərlərdə diqqətin onun üzərindəki rənglərə cəlb edilməsi də maraqlı üslub çalarlarının yaranmasına səbəb olmuşdur. Məlumdur ki, hər hansı bir çit, şal, ipək və digər parça növləri müxtəlif rənglərdə ola bilər. Lakin bayrağın rəngləri, sözsüz ki, adi rənglər deyil, onların simvolik anlamları vardır. Bayraqdakı üç rəngin bir araya gəlməsi möhtəşəm bir düsturun açılmasını əsaslandırır. Əhməd Cavadın "Azərbaycan bayrağına" şeirinin təkə birinci bəndində deyil, üçüncü bəndində də bayrağın rənglərinə işarə vardır:

*Qayı Xan soyundan aldığı rəngi,
Qucamış Elxanla, müsəlman bəgi.
Elxanın övladı, dinin dirəgi,*

Gətirdin könlümə səfa, bayrağım! (2, 127).

Qayıların adı xalqımızın ana kitabı "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında da çəkilir. Qayılar tarixdə böyük şan-şöhrət sahibi olan, möhtəşəm dövlət yaradan türk tayfalarıdır. Bir zaman Qayı türklərinin qurduğu dövlətin hökmdarı qüdrətli Şu idi ki, bir çox qələbələrini ilə tarixə düşən Makedoniyalı İsgəndər ona qalib gələ bilməmişdir. Şu ağıllı və tədbirli bir hökmdar olmuşdur. "Qurani-Kərim"də onun adı peyğəmbər olaraq (Şueyb) çəkilir və qədim Türk dastanı "Şu" onunla bağlı yaranıb. "Qayı" e.ə. dördüncü minillikdə Türkünstan ellərində məşhur

türk tayfası olmuşdur. 600 ildən çox üç qitə və yeddi dənizə hakimlik edən Osmanlı sülaləsi həmin soydandır. Qayı 24 oğuz boyundan biridir. "M.Kaşqarlı, Rəşidəddin və Əbül Qazi Bahadır xan bu boyu ən qədim, köklü, şərəfli, döyüşkən boylardan biri kimi göstərir" (5, II, 174). Qayıların dövləti dağılandıqdan sonra da onlar türk tayfaları içərisində seçilmiş, ağıl və bacarıqları ilə başqa türk dövlətlərinin siyasətində iştirak etmişlər. Belə ki, tarixi məlumatlara görə, "IX-X yüzilliklərdə Oğuz Yabqu dövlətində qayılar hakim olmuşlar. Qaynaqlara görə, Qəznəvi hökmdarı Sultan Mahmud Qəznəvi bu boydandır" (1, II, 174). Türk xalqlarının bayrağında müxtəlif zamanlarda göy rəngdən istifadə halları ilə qarşılaşırıq. Türklərin göy rəngə üstünlük vermələri haqqında tarixdə bol-bol faktlar vardır. İslam dininə sitayiş edən türk xalqlarının tikdiyi abidələrin çoxu göy rəngdə olmuşdur. Bundan başqa, göy rəng XIII yüzillikdə Elxanilər dövlətinin qüdrət və uğurlarını əks etdirən rəng kimi dəyərləndirilir. 1136-1225-ci illərdə Atabəylər dövlətinin bayrağında ikibaşlı qartalın təsviri göy rəng üzərində olmuşdur. Ümumiyyətlə, göy rəng çox qədim dövrlərdən Göy Tanrısına ehtiramı əks etdirir. Əski zamanlardan türk xalqları səmanın rəngini simvol kimi qəbul etmişlər. Bu rəng bir sıra dövlətlərimizdə bayrağın əsas rənglərindən biri olmuşdur.

Qırmızı rəngin azadlıq anlayışı bildirməsi bir zaman Azərbaycandakı Xürəmilər hərəkatı ilə əlaqələndirilir. Xalq qəhrəmanı Babəkin ərəb işğalçılarına qarşı mübarizədə qaldırdığı bayraq qırmızı rəngdə olmuşdur və onun tərəf-

darlarının qırmızı paltar geyinməsi haqqında məlumatlar vardır. Dünyada bu rəngin azadlıq və müstəqillik rəmzi kimi qəbul edilməsində Azərbaycan aparıcı rol oynamışdır. Sonralar Çin, Fransa, Rusiya və Türkiyədə qırmızı bayraqdan azadlıq rəmzi kimi istifadə edilmişdir. Bu rəngin mənalarından biri də demokratiya və müasirlikdir.

Əli bəy Hüseynzadənin "Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar" əsərində "yaşıl" deyəndə müsəlman ziyalıları başa düşülür. Xızır peyğəmbərin də yaşıl donlu olması haqqında təsəvvürlər vardır. Bu rəng Azərbaycanın VII yüzillikdən – islam dini yaranandan müsəlmanlığı qəbul etməsi, onun ərazisində yaranan dövlətlərdə islam dəyərlərinə ehtiram göstərilməsi ilə bağlıdır. Beləliklə, bayrağımızdakı yaşıl rəng islam mədəniyyətini əks etdirir.

Əhməd Cavad bayrağımızın milli-simvolik rənglərindən başqa, onun üzərindəki aypara və ulduzlara da bədii münasibət göstərərək "gözəl pəri" adlandırdığı səkkizguşəli ulduzun bayrağın qoynundakı Aya sığındığını vüsətlə qeyd etmişdir:

*Köksümdə tufanlar gəldim irəli,
Öpüm kölgən düşən mübarək yer!
Allahın yıldızı, o gözəl pəri,
Sığınmış qoynunda Aya, bayrağım!*
(2, 127).

Ayparanın bir vaxtlar Bizans imperiyasının paytaxtı Konstantinopolun gerbi olması məlumdur. Türklər 1453-cü ildə həmin şəhəri aldıqdan sonra gerb Osmanlı İmperiyası tərəfindən islam dininin bir rəmzi kimi qəbul edilib və həmin dində olan başqa xalqlara da keçib. Bayrağın üzərindəki aypara türk xalqlarının

simvoludur. Səkkizguşəli ulduzun mənasına gəlinə bu, "Azərbaycan" sözünün əski əlifbada yazılışı ilə bağlıdır. Belə ki, əski əlifbada "Azərbaycan" sözü səkkiz hərfə yazılır.

Azərbaycan bayrağındakı ulduz isə Azərbaycan memarlıq üslubunda geniş istifadə olunub və səkkiz guşə-səkkiz türk xalqının rəmzi kimi tanınır.

Bədii əsərlərdə bayrağı mövzu seçənlər leksikada zəhmətlərini əsirgəməmiş, maraqlı və zəngin söz-ifadə bolluğuna düşmüşlər. Bunun səbəbi bayrağa hörmət və məhəbbətlə bağlıdır. Bayrağın tərənnümünü verən sözlər leksik məhdudluq tanımayıb, buxovlardan azad bir ilhamın işığında müasirləşib, yeniləşib.

Bədii dildə Cəfər Cabbarlının "Azərbaycan bayrağına" şeiri də maraqlı xüsusiyyətlərinə görə diqqəti cəlb edir. Cəfər Cabbarlı əsərin əvvəlində - ikinci misrada bayrağımızın, üç boyalı, üç mənəli olduğunu göstərir:

*Buraxınız, seyr edəyim, düşünəyim,
oxşayayım,
Şu sevimli üç boyalı, üç mənəli
bayrağı.*

*Mələklərin qanadımı üzərimə kölgə
salan?*

*Nə imiş bu, aman Allah?! Od yur-
dunun yarpağı!* (1, 63).

Cəfər Cabbarlı "Azərbaycan bayrağına" əsərində rəngləri "göy yarpaqlı, al çiçəkli yaşıl otlar topası"na bənzədir və bir anda fikrindən daşınıb, misralara qəribə bir poetik səksəkə dolur. Sanki müəllif düşünür ki, bayrağı "göy yarpaqlı, al çiçəkli yaşıl otlar topası"na bənzətmək olmaz. Ona görə ki, "çiçək solur, otlar yerdə tapdanır":

Fəqət bizim bayrağımız ucaları pək sevir,

Yulduzlardan, hilaldan da yüksəklər də fırlanıyor (1, 63).

Cəfər Cabbarlı bayrağımızın üstündəki Ay və ulduzun bir-birinə "mehrini" bir ana şəfqətinə bənzədir. Bayraq haqqındakı düşüncələri müəllifin zövqünü, vicdanını oxşayır. Cəfər Cabbarlının şeirdəki "Bu ay, yıldız, boyaların qurultayı nə demək?" sualı bütün zamanlar üçün aktualdır. Müəllif göy boyanı Göy Moğoldan qalmış bir türk nişanı, yaşıl boyanı islamlığın sarsılmayan imanı, al, yəni qırmızı boyanı azadlığın, mədəniyyətin fərmanı kimi dəyərləndirir. O, səkkiz guşəli ulduzun əski əlifbada səkkiz hərflə yazılan "od yurdu" olduğuna inam yaradaraq, aypararı "türk bilgisi, düzgün sevgi nişanı" hesab edir və bayrağa ehtiramdan rıqqətə gələrək əsərini türk xalqlarının dilində qədim nitq mədəniyyəti örnəklərindən olan alğış-dua ilə sona çatdırır:

Yürəyimdə bir dilək var, o da doğru kəsilsin,

O gün olsun bir göy bayraq Turan üstə asılsın (1, 64).

Son misradakı "göy bayraq" ifadəsi qədim və orta yüzilliklərdə türk dövlətlərinin bayrağının rənginə işarədir.

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə bayraqdan danışan bütün sənətkarlar kimi onun ucalığını tərənnüm edir və həmişə yüksəkdə olmasını arzulayır. Bayraq həmişə ucada olub, insanların başı üstə, zirvələrdən asılıb. Heç kəs öz bayrağının aşağı enməsinə istəməz, aşağı endirilən bayraqlar ya məğlub, ya da hüznü bayraqlardır. Bəxtiyar Vahabzadə bayrağın yalnız bir məqamda əyl-

məsini qəbul edir: şəhidlərin önündə. Bu zaman bayraq məğlub deyil, mənən qalib gəlmişlərin önündə alğış demək üçün əyilir:

Daim ucalasan! Savaş günündə Əsgər silahıyla səni tən görüm.

Yalnız zəfər çalmış şəhid önündə Səni alğış üçün əyilən görüm! (8).

Anaların baş örtüyünə bənzədilən, namus, ismət mücəssəməsi hesab edilən bayraq bədii üslubun seçkin mövzularındandır. Onlarla söz sənətkarımız bu müqəddəs mövzuya müraciət etmiş, bu mənəvi birlik simvolumuzu öz bacarıqları səviyyəsində, bəlkə də daha artıq vəsf etmişlər. Bu anlamda, Sabir Rüstəmخانının bayraq haqqındakı şeiri də maraqlıdır. Onun əsərində də bayrağımızdakı rənglər mənalandırılır:

Mavi – türklük şərəfim, varlığımız əbədi!

Yaşıl – dinim, imanım, sevgimizin məbədi!

Qırmızı da al qanım, axdı vətən yolunda,

Əsarət zəncirini atmaq üçün qolumdan! (6).

Sabir Rüstəmخانlı bayrağı birlik rəmzindən başqa, bütövlük mücəssəməsi hesab edərək deyir:

Sən Güneşə qalxsan da, bu torpaqda beşiyin,

Daha sənə əl çatmaz dursalar da, qəsdində.

Bu gün azadlığımın Bakının göylərində,

Sabah da bütövlük ol, ucal Təbriz üstündə! (6).

Bayraq mövzusunda müraciət edən qələm sahiblərindən biri də Ramiz Qusarçaylıdır. O, "Azərbaycan bayrağı"

şeiri ilə bədii yaradıcılığın nə qədər böyük imkanlara malik olduğunu göstərir, qabiliyyət və bacarığın yalnız mərkəzdə yaşamaqla deyil, hər bir məkanda parladığını təsdiq edərək bədii dillə tək-cə bayrağımızın portretini yaratmış, sanki rəssam kimi şəklini çəkir:

Şənini vəsf etməyə yetər, qüdrətim yetər,

Ulduzunu, ayını göydə mələklər öpər,

Hər rəngində "ya qazi, ya şəhid" bir mən bitər,

Sən, ey istiqlalımın əbədiyyət sancağı, –

Azərbaycan bayrağı! (4).

"Sən, ey istiqlalımın əbədiyyət sancağı!" xitabı insanda qürur doğurur, gələcəyə böyük bir inam yaradır. Burada bayrağın əvvəlki adını ifadə edən "sancaq" sözü yerinə düşmüş və rənglərin qüdrəti tərənnüm olunmuşdur.

Ramiz Qusarçaylının dilində sözlər elə təsirli bədii iz buraxır ki, bu prosesdə müəllifin xüsusiləşən üslubu meydana çıxır və adamı heyətdə buraxır. Predmetə yanaşmaq orijinallığı mövzu seçimi ilə həmahəng olaraq yeni poetik notların yaranmasını əsaslandırır. Bədii detallar əsərin sənətkarlıq keyfiyyətlərini çoxaldır, çağdaş dövrün gənclərinin bayrağımıza hörmət və ehtiram yaddaşını təzələyir. Oxucu bayraq mövzusunun poetik mühitə düşür:

Yağının min hiyləsi küydən, kələkdən keçər,

Sən sancılan ucalıq min-min ürekdən keçər,

Dağlar yerindən oynar, daşlar ələkdən keçər,

Göylərin nur yağmuru, yerlərin göy

qurşağı, –

Azərbaycan bayrağı! (4).

Şeir bu bəndində dərin anlamlı bir ifadə vardır: "yerlərin göy qurşağı". Göylərin göy qurşağı yeddi rəngdən ibarətdir: qırmızı, narıncı, sarı, yaşıl, mavi, göy, bənövşəyi. Yerlərin göy qurşağında – bayrağımızda isə üç rəng var: qırmızı, yaşıl, göy. Yerlərin göy qurşağındakı rənglər sayca az olsa da, hikməti dərin, qüdrəti böyükdür, o, üç möhtəşəm simvolu ifadə edir.

Sən Arazın, Samurun umuduna bələndin,

Çəni ağlar Göyçənin buluduna bələndin,

Dərbəndin dərd hiçqıran sükutuna bələndin

O tayımda Savalan, bu tayımda Şah dağı,

Azərbaycan bayrağı! (, 4).

Ramiz Qusarçaylının "Azərbaycan bayrağı" şeirində keçmişlərdən gələn təəssüf hissəsinə bəlanmış bir vüqar tənənəsi duyulur. Əsərdəki bədii detallar, vəsf etməkdən yorulmamaq istedadı, predmetə yanaşmaq orijinallığı diqqəti çəkir:

Cəngidə cövlan yerim, cövləndə can yerimsən,

Barışda gül çələngim, savaşa qan yerimsən,

Sən mənim and yerimsən, mənim iman yerimsən,

Dağlı ləngələrin yelpiklənen yarpağı, –

Azərbaycan bayrağı! (4).

Bayrağı rıqqətlə tərənnüm edən bu əsərdə poetik ritmin sənətkarlıq səviyyəsinə yüksəlişi davam edir və get-gedə çoxalır. Və sonda ictimai tələbatə bürün-

müş fərqli bir istək üzə çıxır. Sanki yeniləşən bir bayraq sevgisi fərqli bir mədəni təfəkkür səviyyəsində obrazlaşır və ilk bənddən sonra rənglərdən danışılmasa da, bayrağımız bütün rəngləri və möhtəşəmliyi ilə oxucunun gözü qarşısında canlanır:

Sənsən Azadlıq eşqim, sənsən Hür,- deyəcəyəm,

Ən son nəfəsimdə də sənə şeir deyəcəyəm,

Şuşada sən qonduğun daşa pir deyəcəyəm,

Çəkəcəyəm gözümə kölgən düşən torpağı

Azərbaycan bayrağı!

Azərbaycan bayrağı! (4).

Bayraq haqqındakı əsərlərin adlarında ya "bayraq" sözü, ya bayrağımızdakı rənglərin sayı, ya da bu sözlə yanaşı, vətənimizin onomastik adı öz əksini tapır. Bu, poetik onomastika baxımından və yaradıcılıq prosesində mühüm məsələlərdəndir. "Belə ki, ad əsərin ideya-məzmunundan irəli gəlməli, onu əks etdirməlidir" (7, 83). Ümumiyyətlə, əsərin adlandırılmasında əsas cəhətlərdən biri kimi adın asan başa düşülməsi, həcminə görə qısalığı yüksək dəyərləndirilmiş və əsər adlarındakı sözlərin milliliyinin gözlənilməsi əsas məziyyət hesab edilmişdir. "...Ad ideyanın açılması üçün, bir növ, açar rolunu oynamalı, əsərin məzmununa uyğun gəlməli, qondarma olmamalıdır" (7, 85). Bu anlamda, bayraq mövzusunda əsərlərin adları mükəmməlliyi ilə seçilir. Və belə əsərlərdə zövq cazibədarlığı ilə sosial fəxr vəhdət təşkil edir. Bayraq bədii dildə idrakın bəxş etdiyi mükafat kimi dəyərləndirilir.

Dünyamin adlı müəllifin şeiri "Üç rəngli bayraq" adlanır. O, bayrağın üzərindəki rənglərə uyğun olaraq öz arzularını da rəngləyir:

*Göylər mavi rəngli tül, ipək olsun,
Dünya al geyinsin, gül-çiçək olsun!
Ömür yaşıl donlu gələcək olsun,
Milləti bu yoldan dönməyə qoyma!*

(3).

Bayraq haqqındakı əsərlərin məzmununda üslubiyyətin bünövrəsi hesab edilən məna sinonimliliyi ortaqlaşdırıcı əlamət kimi özünü göstərir. Fikir-məna sinonimliyində fərdlilik hər bir söz ustasının xaslığını əmələ gətirir: fikir eyni olsa da, ifadə formasının fərqliliyi onların bacarıq və mövzuya yanaşma tərzini formalaşdırır. Bundan başqa, əsərlərdə təkcə tərənnüm və vəsf yoxdur, eyni zamanda, mövzu və obyektə münasibət seçkinliyi də vardır. Məsələn, Dünyamin fikirlərini bayrağın din, dil, torpaq qədr müqəddəsliyini göstərən sintaktik faktlarla ifadə edir:

*Dinimiz, dilimiz, torpağımız var,
Dağımız, çölümüz, یرmağımız var.
Ey Vətən, üç rəngli bayrağımız var,
Zirvəyə ucalıb, enməyə qoyma!*

(3). Beləliklə, bədii dildə bayrağın tərənnümünə həsr edilən əsərlər poetik sintaksisin yeni məna və ifadə çalarları ilə diqqəti cəlb edir. Bədii dilimizin əbədi və ehtiramlı mövzusu olan bayraq öz yüksək anlamına uyğun və layiq leksika tələb edir. Bu leksikanı yaradıb işlətməyi bacaranlar cəsarətli və bacarıqlı qələm sahibləridir. Sözsüz ki, onlar içərisində peşəkar olmayan qələm sahibləri də az deyil. Lakin bu mövzuda yazanlar dilimizin incəliklərindən elə dərəcədə istifadə edirlər ki, onların bəzilərinin peşəkar

olmadığı bilinmir. Çünki mövzudan irəli gələn coşqu və qeyrət onu qələmə gətirənlərin hamısında var. Bəxtiyar Vahabzadənin şeirindəki arzu, istək isə Azərbaycan qanı ilə qidalanan, Azərbaycan qeyrəti ilə döyünən bütün ürəklərindir:

*Harda əcdadımın ayaq izi var,
Bu zəfər bayrağım orda dikəlsin.
Keçdiyi yerlərdə dağlar, yamaclar
Onun hüsuruna salama gəlsin* (8).

Beləliklə, bədii dildə bayrağın tərənnümündə rənglərin üslub imkanları geniş, linqvistik baxımdan keyfiyyət zənginliyi yüksəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cabbarlı C. Əsərləri, I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
2. Cavad Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
3. Dünyamin. Üç rəngli bayraq. / <https://menazerbaycanliyam.wordpress.com>
4. Qusarçaylı R. Azərbaycan bayrağı / kulis.lent.az/m/news/19953.
5. "Kitabi-Dədə Qorqud" ensiklopediyası I, II c. Bakı, Yeni nəşrlər evi, 2000.
6. Rüstəmханlı S. Bayrağım / news.lent.az/news/107682.
7. Səferov M. Bədii əsər adları haqqında / Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, Elm və Təhsil, 2016.
8. Vahabzadə B. Bayraq / <https://cetinbayramoglubaku.wordpress.com>

XÜLASƏ

Bədii dilimizdə Azərbaycan bayrağının tərənnümündə rənglərin üslub imkanları

Məqalədə bədii dildə rənglərin üslub imkanlarından danışılır. Bu məqsədlə bayraq mövzusunda şeirlər ön plana çəkilir. Bayra-

ğın tərənnümündə rənglərin üslub keyfiyyətlərini üzə çıxaran məsələlərə diqqət edilir, əsərlərin ideyası ilə üslub gözəlliyi vəhdətdə elmi-nəzəri təhlilə cəlb edilir. Məqalədə irəli sürülən fikirlər dil faktları ilə əsaslandırılır.

РЕЗЮМЕ

Стилистические возможности цветообозначений в описании Азербайджанского флага в художественном языке

В статье речь идет о стилистических возможностях цветообозначений в описании Азербайджанского флага в художественном языке. С этой целью в статье на передний план выдвигаются стихи, посвященные теме флага. Особое внимание уделяется проблемам стилистических особенностей цветообозначений в описании флага; идейное содержание и стилистический потенциал произведений анализируются в гармоничном единстве. Основные теоретические положения статьи обосновываются конкретными языковыми фактами и примерами.

SUMMARY

The stylistic potential of the colouronyms in the description of the flag of Azerbaijan in the artistic language

The article deals with the stylistic potential of colouronyms in the description of the flag of Azerbaijan in the artistic language. For this purpose the verses dedicated to the theme of the flag are highlighted in the article. The special attention is paid to the stylistic peculiarities of the colouronyms in the artistic description of the flag; the ideological content and stylistic potential of the works are analyzed in the harmonic unity. The main theoretical theses of the article are substantiated by the concrete facts and examples.

AZƏRBAYCANDA NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN INKIŞAF TARİXİ

İradə İMANOVA,
ATU - nun müəllimi

Açar sözlər: Azərbaycan dili, tarixi şərait, dövlətçilik, regional mövqə, dil quruculuğu, H.Əliyev mərhələsi.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, исторические условия, государственность, региональная позиция, устройства языка, эпоха Г.Алиева.

Key words: Azerbaijan language, historical condition, statehood, regional position, language building, H.Aliyev stage.

Ana dili xalqın varlığının ən başlıca göstəricisi, ən böyük milli-mənəvi sərvətidir. Milli dil hər bir xalqın, millətin özünəməxsusluğunu, tarixi keçmişini və mədəniyyətini, zəngin söz xəzinəsini, inanc və ənənələrini, əxlaqi davranışları və dünyagörüşünü özündə daşıyan, əsrlərdən-əslərə çatdıran əvəzsiz milli sərvətdir. Xalq şairimiz Bəxtiyar Vahabzadənin sözləri ilə desək:

Bu dil bizim ruhumuz, eşqimiz, canımızdır,

Bu dil bir-birimizlə əhdi-peymanımızdır.

Bu dil tanıtmış bizə bu dünyada hər şeyi,

Bu dil əcdadımızın bizə miras verdiyi Qiymətli xəzinədir...onu gözlerimiz tək

Qoruyub, nəsillərə biz də hədiyyə verək.

Azərbaycan dili qədim və zəngin tarixə, ənənəyə, rəngarəng dil faktlarına, inkişaf etmiş fonetik, leksik və qrammatik sistemə, çoxcəhətli və əhatəli üslublara malikdir. Bu dil bizə

məlum olan konkret ərazidə - Böyük Azərbaycanda eramızın ilk əsrlərində oğuz-səlcuq dilləri zəminində formalaşmış, qəbilə-tayfa dili səviyyəsindən 50 milyondan çox azərbaycanlının istifadə etdiyi müasir, ümummillil dil səviyyəsinə yüksəlmişdir. Çağdaş dünyanın xəritəsinə nəzər salsaq, görürük ki, Azərbaycan dilinin yayılma arealı çox genişlənməmişdir. Xüsusilə Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra – müstəqillik illərində bu proses daha da sürətlənmişdir.

Müasir Azərbaycan dili I minilliyin əvvəllərində, daha dəqiq desək, V əsrdə uzun bir tarixi inkişaf prosesinin gedişində formalaşmışdır. Dilimizin formalaşması aborigen türklərin dili hesabına olmuş, vaxtaşırı Azərbaycana qayıdan türk tayfaları onları gücləndirmişdir (6, s.8). XI əsrdə Səlcuq oğuzları Odlar Yurduna gəlməyə başlayanda artıq Azərbaycan ədəbi dili var idi və onların bu dilin təşəkkülündə elə ciddi bir rolu olmamışdır. Əksinə, Azərbaycan dili uzun müddət ədəbi dil kimi ətraf-ələmə, o cümlədən səlcuq-

lara da xidmət etmişdir. Azərbaycan ədəbi dili XIII əsrin sonlarında və XVI əsrdə Şərqi Anadoluda yetişən bir çox şairlərin şeir dili kimi də işlənmiş və bu dildə yazılan şeirlər Osmanlı türk yazılı ədəbi dili üçün demək olar ki, ilkin nümunə olmuşdur (6, s.8).

Ana dilimiz tarixin müxtəlif dövrlərində aparıcı regional mövqeyə malik olmuş, lakin onun dövlət müstəvisində taleyi kölgədə qalmışdır. Azərbaycan dilinin aparıcı regional mövqeyə malik olması onun Qafqazda yaşayan müxtəlif etnosların ünsiyyət və ədəbi-mədəni faktoruna çevrilməsinə qədər yüksəlmişdir. Dilimizin bu səviyyəyə çatmasında tarixən xalqımızın mənəvi zənginləşməsi və təkmilləşməsi, elmi, bədii və məntiqi tərəkürünün formalaşması mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan dilinin yüksək zirvəyə qalxmasında, beynəlxalq nüfuz qazanmasında aşağıdakı amillər əhəmiyyət kəsb etmişdir:

1. Dilimizin şirinliyi, sadəliyi, ahəngdar səslənməsi və dil faktları ilə zəngin olması;

2. Bu dili yayan, təbliğ edən çox güclü bədii, fəlsəfi və siyasi əsərlərin yaranması;

3. Bütün dövrlərdə dilimizin canlı təbliğatçısı olan istedadların olması;

4. Dilimizin yayıldığı, işləndiyi tarixi-coğrafi mühit;

5. Azərbaycan dili Azərbaycan türklərinin ana dili olmaqla yanaşı, bu regionda yaşayan digər xalqların da ünsiyyət dili kimi çıxış etməsi;

6. Siyasi-iqtisadi və ictimai amillərdən irəliləyərək Azərbaycan dilinin həmişə öz mövqeyini qoruya bilməsi;

7. Dövlət dili kimi öz statusunu heç vaxt itirməməsi və bu gün daha da möhkəmləndirməsi.

Azərbaycan dilinin regional nüfuzunu göstərən mühüm tarixi faktlar vardır. Bu maraqlı faktlardan biri XIII əsrdə erməni şairi Hovanes Yezinkatsinin Azərbaycan dilində yazdığı şeirlərdən bizə gəlib çatan nümunələrdir. Məsələnin məğzi ilə bağlı olan digər bir qiymətli fakt isə VII əsrdə Bərdə yaxınlığındakı Kaqankaykut qəsəbəsində anadan olan M.Kaqankatvatsinin "Alban tarixi" əsəri ilə bağlıdır. Akademik T.Haciyevin qeyd etdiyi kimi, soyaddakı kaqan hissəsinin türkcədə xaqan, kaykut parçasındakı kay hissəsinin köy sözü ilə əlaqəli olması, eləcə də əsərdə rast gəlinən türk sözləri bu dilin mövqeyinin o dövrdə hakim səviyyədə olduğunu bir daha təsdiqləyir: "Və bugünkü tədqiqatlar alban adlı türk tayfalarını aşkar etdikdən sonra aydınlaşır ki, "Alban tarixi"nin orijinal dili məhz türkcədir – alban türkcəsidir" (4, s.51).

Eyni zamanda, XIX əsrin 80-ci illərində Qafqazda olmuş Y.Veydenbaum qeyd edirdi ki, "sadəliyi və öyrənmək üçün asanlıqla Azərbaycan dilini bütün Şərqi Qafqaz üçün beynəlxalq dilə çevirmişdir" (1, s.148).

XIX əsrdə Yaxın Şərqlə siyasi-diplomatik və yerli-millilə əlaqələrində Azərbaycan dili mühüm rol oynamışdır. A.A.Bestujev-Marlinski yazırdı: "Avropada fransızca ilə olduğu kimi, Zaqafqaziya tatarlarının dili ilə də bütün Asiyanı tamam dolaşmaq olar". Eynilə həmin sözləri böyük rus şairi M.Y.Lermontova və alman iqtisadçısı, səyyah Avqust fon Haksthauzena da demişlər.

Ana dilimizin yayılma arealının geniş olduğunu təsdiqləyən faktlardan biri kimi M.Lermontovun Azərbaycan dili barəsində tarixi əhəmiyyətli qeydləridir. Çıxışlarının birində ümummilli liderimiz bu vacib faktı belə dəyərləndirir: "Mənim xatirimdədir, keçmiş zamanda ədəbiyyat tarixini öyrənərkən fəxr edirdik ki, vaxtilə Lermontov bir müddət Azərbaycanda olmuş, Quba zonasında yaşamışdır. O, öz dostuna məktub yazmışdı ki, mən burada Azərbaycan dilini öyrənirəm. Avropada fransız dili kimi, Qafqazda da Azərbaycan dili çox məşhur və mötəbər bir dildir. Hətta Lermontovun belə bir yazısı da var. Biz bunu böyük iftixar hissi ilə qeyd edirik... Bunun özü tarixdə nadir bir hadisədir. İndinin özündə də bizim dili öyrənməyə çalışırlar" (5, s.135).

M.Y.Lermontovun dostu S.A.Rayevskiyə məktubundakı aşağıdakı sətirlər də xüsusilə maraqlıdır: "Tatarca (azərbaycanca) öyrənməyə başlamışam. Avropada fransız dilini bilmək nə qədər vacibdirsə, burada (Qafqazda) və ümumiyyətlə, Asiyada da bu dili bilmək o qədər zəruridir" (9, s.523).

Azərbaycanın Şərqdə ümumiyyətlə vasitəsi olması aşağıdakı çıxarışda daha əyani şəkildə görünür:

"Bütün Qərbi Asiyayı dolaşan bu müğənnilərin, demək olar, heç biri nə fars, nə osmanlı olmayıb, əksəri ermənilər, bir qismi də tatarlardır (azərbaycanlılardır). Ermənilər öz dilində yox, tatar danışq dilində mahnı yazırlar, çünki bu dil Qafqazın cənubundakı xalqlar arasında əlaqə, ticarət və qarşılıqlı anlaşma dilidir. O bu baxımdan Avropadakı fransızca ilə müqayisəyə

gələr. Bir də ki, o daha çox poeziya dilidir, çox güman, ermənicə şeirlərin az yazılması səbəblərindən biri də budur. Ən məşhur erməni şairləri əsərlərini geniş yaymaq üçün həmişə tatarca yazırlar" (8, s.152). Yaxud yüksək rütbəli rus dövlət məmur V.Leqkobitov həmin məzmununda, ancaq başqa təfərrüatla yazır: "Şirvanda hakim olan türkmən dili bütün Azərbaycanda yayılmışdır və bizlərdə adətən tatar dili adlandırılır; o, türk dili (Türkiyə türkcəsi) ilə o qədər yaxındır ki, hər iki xalq birbirini başa düşə bilər. Bu dil Zaqafqaziyada türki adlanır... O, ərəb və fars sözləri ilə zənginləşmişdir, olduqca xoşagələ, avazlı bir dil kimi seçilir. Burada onu öyrənməyin asan olduğunu əlavə etsək, onun burada fransız dilinin Avropadakı kimi geniş işlənməsi təəccüblü görünməməlidir". Və maraqlıdır ki, məmur Azərbaycan türkcəsinin Zaqafqaziyanın beynəlxalq dili kimi işlənməsini söyləyir. Əvvələn, maraqlıdır ki, hər üç müəllif (həmçinin başqaları) Azərbaycan dilinin Şərqdəki ünsiyyət mövqeyini fransızcanın Avropadakı yeri ilə müqayisə edir. İkincisi, Haksthausen bu dilin ticarətdəki rolunu xüsusi qeyd edir və deməli, iqtisadçı alim bunu əsassız demir.

"Ticarət dili" kimi geniş işlənməyin nəticəsidir ki, imperator I Aleksandrın 1817-ci ildə imzaladığı ticarət-alver sənədlərinin və fərmanlarının imperiyadakı türkdilli xalqların istifadəsi üçün türkcə tərcüməsində Azərbaycan dili materialına üstünlük verilmişdir. Tarif-sənəddə ("Tarif po aziatskoy torqovli") Azərbaycan dilinə üstünlük verilməsi bunu bir daha aydınlaşdırır ki, Azərbay-

can dilinin Qafqaz, Orta Asiya və Volqaboyu türkdilli xalqlarına kütləvi anlaşma dili olması təkə ayrı-ayrı ziyalı səyyahlara, görkəmli tarixi şəxsiyyətlərə deyil, dövlət səviyyəsində də məlum olmuşdur. Buna görə də Azərbaycan dilinin öyrənilməsinə çar dövlət idarələri xüsusi diqqət yetirmişlər. Rusiyada Şərq dillərinin tədrisi ilə bağlı dövlət məsullarına təkliflərində böyük şərqşünas Mirzə Kazımbəy yazmışdır: "...Zaqafqaziya qulluq etmələri nəzərdə tutulan bu beş dinləyiciyə Zaqafqaziyanın yeganə ümumi xalq dili sayılan yerli Azərbaycan ləhcəsini bilmək vacibdir və deməli, bu ləhcənin Qazan Universitetində tədrisi zəruridir" (10, s.134). Bu, səyyahların sözü deyil, bunu Şərqi yaxşı tanıyan, Şərq dillərinin çoxunun bilicisi və bu dillərin Rusiyada tədrisinə kadrlar hazırlayan böyük şərqşünas deyir, "Zaqafqaziyanın yeganə ümumi xalq dili" ifadəsini rəsmi sənəddə yazır. Tarixi mənbələrdən də aydın görünür ki, vaxtilə Azərbaycanda gedən siyasi və etnolinqvistik proseslər ana dilimizin nüfuz zəncirini qıra bilməmiş, o, həmişə öz əzəmətini qoruyub saxlamışdır.

Dil siyasəti dövlətçiliyin tərkib hissəsi və dövlətin millətə münasibətinin əsas göstəricisidir. Dil millətin varlığının və yaşamasının ən mühüm əlaməti olaraq onun (millətin) vəziyyətini – tərəqqisini və ya tənəzzülünü birbaşa əks etdirir. Dilini bilməyən, yabançı dili özünə şifahi ünsiyyət və yazı-pozu vasitəsi kimi işlədən dövlət, demək, millətdən təcrid olunmuş olur, demək, millətin dərindən xəbərsiz yaşayır. Azərbaycan milləti dövlətin özünə

doğmalığını bir dəfə görmüşdü: Səfəvilərin ilk hakimiyyəti dövründə öz dilinin dövlət dili kimi işlənməsini görmüşdü. Bu mənada, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi formalaşmasını xarakterizə edən 5 əsas mərhələni qeyd etmək olar:

1. Səfəvilər imperiyası tərkibində (Şah İsmayılın hakimiyyət dövrü);
2. Rusiya imperiyası tərkibində (XIX əsr – 1917);
3. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti dövrü (1918-1920);
4. Sovet dövrü (1920-1991);
5. Dövlət müstəqilliyinin bərpasından (1991) sonrakı mərhələ.

Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, Şah İsmayılın dövründə də Azərbaycan əhalisinin dili Azərbaycan türkcəsi idi. Lakin hökmdar ilk dəfə ana dilimizə dövlət dili statusu qazandırmış, onun dövlət idarəçiliyində daimi hakim mövqeyinin möhkəmlənməsindən ötrü tarixi əhəmiyyətli addımlar atmışdır. Şah İsmayıl ana dilimizin inkişafı istiqamətində gördüyü işlərdə dövrünün siyasi vəziyyətini, əhalinin sosial durumunu və etnik tərkibini də nəzərə alır, xarici təsirləri özünün intellekti və nüfuzu sayəsində zərərsizləşdirə bilirdi. Dövlət müstəqilliyinin əbədiləşməsindən ötrü osmanlıların sünni məzhəbinin müqabilində şiəliyi yaymaqqla bərabər, dövlət dilini və onun adını da beynəlxalq aləmə tam fərqli bir şəkildə - xalqın işlətdiyi kimi türk dili adıyla çatdırmışdır. Fransız səyyahı J.B.Tavernye Qafqazda gördüyü həqiqətləri qələmə alarkən bu tarixi faktı qeyd etmişdir: "Saray adamlarının dili türk dilidir" (2, s.185).

Eynilə XVII əsrdə Azərbaycanda

olmuş alman alimi E.Kemfer yazırdı: "Səfəvilər sülaləsinin ana dili olan türk danışıqı İran sarayında geniş yayılmış bir dildir... İş o yerə çatmışdır ki, başı bədani üçün dəyərli olan hər kəs üçün türk dilini bilməmək suç sayılır" (7, s.85).

XIX-XX əsrlər artıq Azərbaycan dilinin ən sürətli tərəqqi və çiçəklənmə dövrü olmuş, bunun nəticəsində ana dilimiz müasir dünyanın funksional baxımdan ən inkişaf etmiş dillərindən birinə çevrilmişdir.

XIX əsrdən başlayaraq ölkəmizdə milli dilin siyasi mövqeyini və etnolinqvistik proseslərin inkişaf istiqamətini təyin edən mühüm amillər sırasında ilk növbədə Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalını qeyd etmək vacibdir. Rusiya imperiyasının müstəmləkə siyasətinin ideoloji əsasını ruslaşdırma xətti təşkil etdiyi üçün ölkədə dillərin qeyri-bərabərliyi prinsipi qanunvericilik səviyyəsində təsbit olunmuşdu. Qonşu regionların dillərinə, məsələn, gürcü və erməni dillərinə nisbətən çarizmin Azərbaycan dilinə münasibəti daha dözülməz idi və bu dilin cəmiyyət həyatının əsas sahələrindən sıxışdırılıb çıxarılması üçün hər cür qadağalar tətbiq olunurdu. Görkəmli etnolinqvist Y.Deşeriyevin hesablamalarına görə, Rusiya imperiyası dövründə Azərbaycan dili ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni və elmi həyatın əsas 22 sahəsindən yalnız 9-da fəaliyyət göstərirdi. Qalan sahələrdə isə rus dili hökm sürürdü (1, s.148).

Azərbaycan dilinin funksional baxımdan inkişafı sahəsində əsaslı dəyişikliklər isə yalnız 1918-ci il mayın

28-də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin elan edilməsindən sonra mümkün oldu. Bu sahədə atılan ilk addım isə müvafiq hüquqi bazanın yaradılması idi. 1918-ci il iyunun 27-də milli hökumətin qərarı ilə yeni və ən yeni dövrdə ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinə dövlət dili statusu verildi. Həmin fərmanda deyilir: "Dövləti lisan türk dili qəbul edilərək, bütün məhkəmə, idareyi-daxiliyyə və sair dövlət vəzifələri başında duranlar bu lisan bilənlər olana qədər hökumət müəssisələrində rus dili istemalına da müsaidə edilsin". Fərmanda türkcə - Azərbaycan dili Cümhuriyyətin dövlət dili elan olunmaqla o da qeyd edilir ki, vəzifə başında olan şəxslərin hamısı bu dövlət dilini, yeni azərbaycanlıların ana dilini, beşik dilini bilməlidir. Bu, gerçəklik idi ki, o zamanın Azərbaycan ziyalıları ana dilində ali təhsil görməmişdilər, hələ dövlət dilini hamısı mükəmməl ədəbi dil səviyyəsində, məsələn, Ü.Hacıbəyli, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Ağaoğlu, M.Şahtaxılı və başqaları kimi bilmirdi. Doğrudur, bunlar və belələri də ana dilində təhsil görməmişdilər. Ancaq onlar yazıçı, jurnalist olaraq ədəbi dili kamil səviyyədə bilirdilər.

Ana dilinin bütün sahələrdə dövlət dili kimi işlənməsini təmin etmək üçün müntəzəm tədbirlər görülürdü. 1918-ci il avqustun 28-də Azərbaycan hökumətinin ibtidai və orta məktəblərdə təhsilin ana dilində aparılması haqqında fərmanı verildi. Beləliklə, bir neçə gün sonra sentyabrda məktəblərdə dərslər bütünlüklə ana dilində - azərbaycanca gedəcəkdi. Deməli, təhsil sistemi milliləşdirilmiş olurdu. Bu, dövlət dili

haqqında fərmandan sonra ana dilini yeganə dövlət dili kimi hazırlamaq yolunda atılan ən həlledici addım idi.

Sovet dönməninin hələ 20-30-cu illərində «dil quruculuğu» termin-anlayışı ortaya çıxır və bu, əslində konstruktiv xarakter daşıyır. Həmin dövrdə mədəni tədbirlərin içərisində əlifba, termin, həmçinin də ədəbi dillərə yanaşma, əlbəttə, köhnə quruluşdan xilas olmuş xalqlar üçün mühüm önəmə malik idi.

Sovet dönməninin dil siyasəti və dil quruculuğu «mədəni-mənəvi faktorlar silsiləsində xüsusilə fərqlənir; dilə bir tərəfdən, yeni sosialist mədəni-maarif işinin tərkib hissəsi və onun vasitəsi - bu tədbirin həyata keçiricisi, digər tərəfdən, onu daşıyan xalqın cismən yaşama və mənəvi varlıq faktoru kimi baxılır. Beləliklə, məktəblə, maariflə bağlı əlifba, imla məsələləri, elmi tərəqqi ilə əlaqədar termin məsələləri ətrafındakı mübahisə səviyyəli söhbətlər də, teatrın, səhnənin, ədəbiyyatın, mətbuatın xəlqiliyi, anlaşılıqlı olması haqqındakı mükəllimələr də, geniş siyasi auditoriya və dövlət ünsiyyət forması barəsindəki tədbirlər də bilavasitə dillə bağlanır, dil qızğın siyasi müharibə meydanında sosialist inqilabının fəth etməli olacağı vacib qalalardan birinə çevrilir.

1920-ci ilin aprelində hakimiyyəti ələ keçirən bolşeviklər qeyri-rus xalqlarının Sovet hakimiyyətinə olan münasibətini "isindirmək" məqsədilə milli dillərin inkişafı üçün minimum şərait yaratmağa məcbur oldular. Bu məqsədlə, 1921-ci il martın 29-da Azərbaycan İnkilab Komitəsinin sədri N.Nərimanov "Azərbaycan SSR idarə-

lərində Azərbaycan dilində kargüzarlığın tətbiqinin təşkili haqqında" sərəncam imzaladı. 1923-cü il iyunun 7-də Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin dekretli ilə ana dilimiz "türk dili" adı ilə Azərbaycan SSR-nin dövlət dili elan edildi. Lakin SSRİ-nin bütün ərazisində olduğu kimi, Azərbaycanda da dövlət dili faktiki olaraq rus dili idi.

Dil quruculuğunun əsas istiqamətlərindən biri əlifba məsələsi idi ki, bu sahədə aparılan "islahatlar" mühüm siyasi məzmun kəsb edirdi. 1922-ci ildə Azərbaycan hökumətinin qərarı əsasında yeni Əlifba Komitəsinin yaradılması, həmin komitəyə Azərbaycan dili üçün latın qrafikalı əlifba tərtibinin tapşırılması yeni qrafikaya keçilməsi yolunda atılmış ilk ciddi addım oldu. 1923-cü ildən etibarən latın əsaslı əlifbaya keçmə prosesi sürətləndirildi. 1926-cı ildə keçirilmiş Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın tövsiyələrinə cavab olaraq 1929-cu il yanvarın 1-dən etibarən Azərbaycanda kütləvi şəkildə latın qrafikalı əlifba tətbiq edildi. Qısa bir müddət ərzində latın qrafikasının işlədilməsi Azərbaycanda geniş kütlələr arasında savadsızlığın ləğvi üçün olduqca əlverişli zəmin yaratdı. Bütün bu nailiyyətlərə baxmayaraq, həmin əlifba 1940-cı il yanvarın 1-dən kiril yazısı əsasında tərtib edilmiş yeni qrafikalı əlifba ilə əvəz olundu. Yarım əsrdən çox bir müddət ərzində kiril qrafikası ilə Azərbaycan elmi və mədəniyyətinin qiymətli nümunələri yaradıldı. Lakin kiril qrafikasının dilimizin səs quruluşuna uyğun gəlməməsi Azərbaycan ziyalılarını bu əlifbanın təkmliləşdirilməsi yolunda mütəmadi iş

aparmağa sövq etdi. Təcrübə göstərdi ki, kiril qrafikasının dilimizin səs quruluşuna uyğunlaşdırılması yolunda nə qədər cəhd göstərsə də, optimal variantın əldə edilməsi mümkün deyil, bu da onun nə vaxtsa dəyişdiriləcəyi ehtimalını gücləndirirdi.

1950-ci illərin ortalarından başlayaraq, yeni Stalinin ölümündən sonra repressiya maşınının dayanması və totalitar rejimin aradan qaldırılması nəticəsində milli dillərin dövlət müstəvisində taleyinin müəyyənləşməsi üçün əlverişli imkanlar meydana gəldi. 1956-cı ildə Azərbaycan KP MK-nın rəhbəri İ. Mustafayev və Ali Sovetin Rəyasət Heyətinin sədri M. İbrahimovun birgə söyləri nəticəsində Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyası Əsas Qanuna dövlət dili haqqında maddə əlavə edilməsi barəsində qərar qəbul etdi. Sessiyada Rəsul Rzanın çıxışı alqışlarla qarşılandı. Beləliklə, ana dilimiz dövlət dili statusu aldı. Lakin Azərbaycan dilinin dövlət dili olması xəbəri SSRİ-də "bomba kimi" partladı. Bakının böyük zavodlarının bir qrup qeyri-azərbaycanlı fəhləsi Moskvaya – Xruşşova, Vorosilova qərarın düzgün olmadığı barədə müraciət göndərdi: "Azərbaycanlılar həyasızcasına iclasları, kargüzərli işlərini öz dillərində aparmağa başlayıblar. Bakıda bu ola bilməz. Əks təqdirdə narazılıq güclənəcək" (3, s. 43).

Ən acınacaqlı məqam isə bu ak-siyaya ruslaşmış azərbaycanlıların qoşulması idi. Bakı məktəblisi, milliyətçə rus olan bir şagird görün Xruşşova nə yazır: "Azərbaycan dilinə keçilməsi nəinki rus məktəblərində, heç Azər-

baycan məktəblərinin özündə belə lazım deyildir. Azərbaycan dilində danışmaq kimə lazımdır? Ölçü götürün". Bütün bu şovinst etirazlardan və etnik qıcıqlardan doğan narazılıqlar Moskvada böyük əks-səda yaratdığından qərarın icrasının qarşısı yerində alınmış oldu.

Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi formalaşmasında Heydər Əliyev mərhələsi. Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin rəhbəri olduğu ilk illərdən ana dilinin sosial-siyasi, ideoloji problemləri ilə bilavasitə məşğul olub. Tarix üçün o qədər də böyük olmayan, təxminən onillik bir müddətdə görkəmli dövlət xadimi tarixi əhəmiyyətli işlər həyata keçirib. 1969-cu ildən başlayaraq, H. Əliyevin uğurla yürütdüyü dil siyasəti respublikamızda dilin ictimai, mədəni, sosial və siyasi əhəmiyyətini aktuallaşdırmış, Azərbaycan dilinin dövlət dili müstəvisində hüquqi mövqeyini müəyyənləşdirmişdir.

XX əsrin 70-ci illərində respublikamızın müxtəlif sahələrində əsaslı dönüş yaradan H. Əliyev, heç şübhəsiz ki, dil məsələsinə də laqeyd qala bilməzdi. Azərbaycan dilinə münasibət məsələsində görkəmli dövlət xadiminin mövqeyi Moskvanın mövqeyindən kəskin fərqlənirdi. Lakin qeyd edək ki, həmin mövqə eyni zamanda analitik məzmunu malik idi; yeni Azərbaycan dilinin dövlət strukturunda hakim mövqeyə malik ola bilməsi və digər dillərin işlədilməsinə qoyulacaq məhdudiyətlərin açıq-aşkar hiss etdirilməsi etnik ziddiyyətləri qızıqdıra bilirdi. H. Əliyev Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibini, respublikanın milli-ictimai marağını

nəzərə alıb Moskva ilə ən uğurlu kompromis şəraitində özünəməxsus "dil siyasəti" yürüdüdü ki, bu siyasətin də başlıca məqsədi ana dilini inkişaf etdirmək, qanuni şəkildə dövlət dilinə çevirmək idi.

1977-ci ildə Azərbaycan SSR-in yeni konstitusiyaya layihəsi hazırlanarkən buraya dövlət dili haqqında maddənin daxil edilməsinə qarşı Moskvanın güclü müqaviməti H. Əliyevi bu məsələdə ehtiyatlı, "incə" davranmağa məcbur edirdi. Hadisələrin gedişi göstərirdi ki, Moskva milli dirçəlişə səbəb ola biləcək hər hansı tədbirin qarşısını almaq üçün hər cür təxribata (xüsusən də etnik ziddiyyətlər törətməyə) hazırdır. Həmçinin Azərbaycan dilini dövlət dili kimi təsbit edən maddənin konstitusiyaya layihəsindən çıxarılması barədə qızğın çıxışların da ardı-arası kəsilirdi. Yəni də respublikamızın rəhbəri Heydər Əliyev həyatını riskə qoyaraq Konstitusiyaya layihəsinə Azərbaycan dilinin dövlət dili olması barədə maddə salınmasına çalışırdı. Ulu öndər yaranmış ağır vəziyyətdə SSRİ-nin o vaxtkı rəhbəri L. İ. Brejnevle danışıqdan sonra Azərbaycan dilinin dövlət dili statusunun Konstitusiyaya salınması məsələsini, nəhayət, birdəfəlik həll edir. Beləliklə, ümummilli liderin qətiyyəti və əzmkarlığı nəticəsində 1978-ci il konstitusiyasının 73-cü maddəsində Azərbaycan SSR-in dövlət dilinin Azərbaycan dili olması öz təsdiqini tapmışdır. Beləliklə, həmin illərdə Heydər Əliyevin qətiyyəti və əzmkarlığı sayəsində:

- Birincisi, Azərbaycan dili dövlət dili olaraq Azərbaycan SSR-in müvafiq

qanunlarında (xüsusilə Konstitusiyada) öz əksini tapıb, Moskvanın etirazlarına baxmayaraq, respublikada rus dili ilə yanaşı, Azərbaycan dilinin də rəsmiliyi təmin edilib.

- İkincisi, Azərbaycandilli məktəbin, maarifin inkişafına xüsusi qayğı göstərilib, bir sıra digər Sovet respublikalarından fərqli olaraq, Azərbaycanda gəncliyin ana dilində təhsilə üstünlük verilib.

- Üçüncüsü, Azərbaycan dilində mətbuatın, elmin tərəqqisi üçün dövlət rəhbərliyi əlindən gələni edib, Azərbaycanın böyük yazıçıları öz əsərlərini, demək olar ki, yalnız ana dilində yazıb, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının apancı mətbuat orqanları - "Azərbaycan", "Ulduz" jurnalları, "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti Azərbaycan dilində nəşr edilib.

- Dördüncüsü, Azərbaycan dilinin tarixi o zamana qədər görünməmiş bir ardıcılıqla araşdırılıb, çoxcildlik "Müasir Azərbaycan dili" kitabları yaradılıb, həmin çoxcildliklərdən biri - ali məktəblər üçün "Müasir Azərbaycan dili" dərsliyi Azərbaycan Dövlət mükafatına layiq görülmüş, ana dilini araşdıran alimlərin əməyi yüksək qiymətləndirilməklə, əslində, ana dilinin nüfuzu bir daha təsdiq edilib.

- Beşincisi, həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi yığıncaqlarda, məclislərdə Azərbaycan dilində danışmaqdan çəkinməyən respublika rəhbəri praktik olaraq ana dilinin ictimai-siyasi mövqeyinin yüksəlməsinə bilavasitə təsir göstərərək, başqalarına nümunə olub və s. (11).

Ulu öndərin dil siyasətinin əsas tə-

kib hissəsi olan dil və millət konsepsiyası dilin milli, ictimai, etnolingvistik mexanizmini dəqiqləşdirməyə və təkmilləşdirməyə yönəlmişdir. H.Əliyevin dil və millət konsepsiyasında diqqəti çəkən üç əsas məqam var: a) dil və millət; b) dil və milli mənlilik; c) dil və milli ərazi.

Birinci məsələdə həmişəyaşar liderimizin mövqeyi qətidir. "Xalqın, millətin, insanın öz ana dilindən əziz heç bir şeyi ola bilməz... Xalqı xalq edən, milləti millət edən onun ana dilidir. Layiqli ana dili olmayan, ana dilindən bəhrələnməyən xalq millət ola bilməz" (5, s.55).

Sözügədən konsepsiyada dil və milli mənlilik məsələsi də aktualığı ilə seçilir. Millətin millət olmasında milli mənliliyin yolu sözsüz ki, dildən keçir. 80-ci illərdə SSRİ-də milli oyanışın genişləndiyi və tədqiqat obyektinə çevrildiyi bir dövrdə məşhur sovetoloq H.Seton-Uotesk yazır: "Milli mənlilik şüurunun əsaslandığı son amil, o cümlədən bizim dövrümüzdə ən mühüm amil dildir" (5, s.18). Milli mənliliklə etnik mənliliyin qarşılaşdırılması uzun müddət təcrübədən keçməyə də, 1995-ci ildə dövlət dilinin adının müəyyənləşməsi proseslərində hər iki anlayışın sərhədi təyin olundu. Belə ki, respublikamızın yeni konstitusiyaya layihəsini hazırlayan komissiyanın iclasında H.Əliyev çox böyük qətiyyətlə dedi: "Bilin ki, biz müstəqil dövlət kimi dünyada artıq yerimizi tutmuşuq. Ona görə də hansı qərar qəbul edəcəyikse, gərək bu, milli mənliliyimizə, milli məğrurluğumuza toxunmasın" (5, s.44).

Ümummilli liderin dil və millət konsepsiyası Azərbaycanda yaşayan

azsaylı xalqların ana dillərinin qorunmasına və Azərbaycan dilinin ümumən siyyət vasitəsi kimi formalaşmasına xidmət edir.

Görkəmli dövlət xadiminin bu istiqamətdə gördüyü işlərin mahiyyətində eyni zamanda Azərbaycan dilini ümumən siyyət vasitəsinə çevirmək ideyası dayanırdı. Çünki Azərbaycan dili respublikamızda yaşayan bütün millətləri bir-birinə bağlayan, qaynaq-qarışdırıcı və ümumiyyətlə, etnolingvistik durumunu tənzimləyən yeganə vasitədir. Bu gün müstəqil Azərbaycan Respublikasında möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə uğurlu dil siyasəti həyata keçirilir. Dil siyasətinin prinsipləri imkan verir ki, ana dilimizin, eləcə də digər dillərin sərbəst və bərabər inkişafı təmin olunsun, bu istiqamətdə ünvanlı proqramlar həyata keçirilsin. Qloballaşan dünyanın yeni çağırışlarına müsbət cavab verən müstəqil Azərbaycan dövlətinin dil siyasəti Azərbaycan dilinin zənginləşməsi və təbii imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində aparılan işlərin yeni səviyyəyə yüksəldilməsinə çoxşaxəli imkanlar yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı: AME Elmi Mərkəzi, 2007.
2. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: ADU, 1989.
3. Azərbaycan dili antologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2012.
4. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: Elm, 2012.
5. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı: Elm və təhsil, 2014.
6. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı:

Nurlan, 2010.

7. Onullahi S., Həsənov A. Səfəvi hökmdarlarının daha iki naməlum məktubu haqqında // ADU-nun Elmi əsərləri, sosial elmlər seriyası, 1974.

8. Гакстгаузен. Замётки о семейной общественной жизни и отношениях народов, обитающих между Черным и Каспийским морями. 2. II. С.-Петербург, 1857, с. 152.

9. Лермонтов М.Ю. Полное собр. соч. Т. 4. Л., 1940, с. 523-524.

10. Рзаев А.К. Очерки об ученых и мыслителях Азербайджана XIX века. Баку: «Маариф», 1969, с. 134.

1
1
http://www.anl.az/down/meqale/yeni_az/2013/mart/297038.htm

12. <http://www.e-qanun.az>

XÜLASƏ

Azərbaycanda nitq mədəniyyətinin inkişaf tarixi

Məqalədə Azərbaycan dilinin tarixən regional mövqeyindən və dövlət dili kimi inkişaf mərhələlərindən bəhs olunur. Burada Azərbaycan dilinin tarixən formalaşma prosesi və onun regionun ümumən siyyət dili kimi yayılma arealından söz açılır. Qeyd olunur ki, Azərbaycan dili uzun illər dövlət dili müstəvisindən kənar qalsa da, xalq dili səviyyəsində öz mövcudluğunu qoruyub-saxlamış və immunitetini daha da möhkəmləndirmişdir. Hətta orta əsrlərdə erməni şairləri belə Qafqazda ad-san sahibi olmaq üçün Azərbaycan dilindən istifadə etmişlər.

Araşdırmada Azərbaycan dilinin siyasət dil – dövlət dili kimi inkişafının beş mərhələsi qeyd olunur. Göstərilir ki, Azərbaycan dili ilk dəfə Səfəvi hökmdarı Ş.İ.Xətəinin dövründə dövlət dili səviyyəsinə qalxmış, lakin ondan sonra böyük bir zaman kəsiyində dövlət idarəçiliyindən kənar qalmışdır. Məqalədə Azərbaycan dilinin siyasət dil kimi inkişafında əsas mərhələnin XX əsrə təsadüf etdiyi göstərilir. Burada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Sovetlər Birliyi dövrü, dövlət müstəqil-

liyinin bərpasından sonrakı illərdə Azərbaycan dilinin dövlətçilik tariximizdəki mövqeyindən ətraflı bəhs olunur. Xüsusilə 1969-2003-cü illər arasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi müqəddəratının həll olunmasında ümummilli lider Heydər Əliyevin tarixi xidmətləri barəsində geniş məlumat verilir. H.Əliyevin dil siyasəti və onun gələcək perspektivləri məqalədə aydın şəkildə izah olunur. Mövzu ilə bağlı müvafiq ədəbiyyatlara istinad olunur.

РЕЗЮМЕ

История развития речевой культуры в Азербайджане

В статье повествуется об исторически региональной позиции азербайджанского языка и этапах развития в качестве государственного языка. Здесь раскрываются исторические процессы формирования азербайджанского языка и ареал его распространения как общего языка общения в регионе. Отмечается, что азербайджанский язык долгое время оставался вне плоскости государственного языка, он сохранил свое существование на уровне народного языка и еще больше укрепил свой иммунитет. Даже армянские поэты средневековья использовали азербайджанский язык, чтобы прославиться на Кавказе.

В исследовании отмечаются пять этапов развития азербайджанского языка в качестве политического – государственного языка. Указывается, что азербайджанский язык впервые в эпоху Ш.И.Хатаи поднялся на уровень государственного языка, но после этого в стороне от государственного управления. В статье рассказывается, что основной этап развития азербайджанского языка как политического языка приходится на XX век. Здесь подробно описывается позиция азербайджанского языка в истории государственности во время

Азербайджанской Народной Республики, в период Советского Союза, в годы после восстановления государственного суверенитета. В частности, представлена обширная информация об исторических заслугах общенационального лидера Гейдара Алиева в решении судьбы азербайджанского языка как государственного в 1969-2003 годах. В статье ясно излагается языковая политика Г.Алиева и его будущие перспективы. В связи с темой сосланы на соответствующую литературу.

SUMMARY

History of the development of speech culture in Azerbaijan

In this article the development stages of Azerbaijan language as a state language is dealt from historical regional points of view. Here historical formation process of Azerbaijan language and its dissemination areal as a general communication language of the region are indicated. It is noted that although Azerbaijan language was away state language position for years, the nation preserved its existence and strengthened its immunity. Even in Middle Ages Armenian

poets used Azerbaijan language in order to be reputable in Caucasus region.

The five stage of the development of Azerbaijan as a political-state was stated in this research. It was mentioned that Azerbaijan language was firstly reached to the level of state language in the period of Sh.I. Khatai, ruler of Safavis state, but it has been away from state administration for large piece of time.

It is indicated in this article that the main stage in development of Azerbaijan language as political language occurred in XX century. The position of Azerbaijan language in our statehood history in the period of Azerbaijan Democratic Republic, Soviet Union period, years after the recovery of state independence were broadly stated herein. Especially in 1969-2003 years the historical merits done by national Leader Heydar Aliyev in the settlement of destiny of Azerbaijan language as a state language were widely included in this article. The language policy of Heydar Aliyev and its future perspectives are clearly explained in this article. The relevant reference concerning with this topic is referred.

OMONİMLƏRİN TƏDRİSİ VƏ BUNUNLA BAĞLI BƏZİ PROBLEMLƏR

Nabatəli QULAMOĞLU,
təhsil eksperti,

Dövlət İmtahan Mərkəzi yanında İctimai Şuranın üzvü

Ümumtəhsil məktəblərində omonimlər də digər leksik qruplar (sinonim, antonim) kimi eyni səviyyədə tədris edilməlidir. Azərbaycan dili fənni üzrə Təhsil Nazirliyinin təsdiq etdiyi Dövlət standartları da leksik qruplardan hər hansı birinə üstünlük vermir, belə ki, hər mövzunun tədrisinə cəmi bir saat vaxt ayrılır. Bütün bunlara baxmayaraq, həm orta məkəbdə, həm də qəbul imtahanlarında omonimlərə geniş yer verilir. Nümunə üçün bircə onu demək kifayətdir ki, bəzən ali məktəbə qəbul zamanı bir test kitabçasında 3 dəfə omonimlərdən istifadə edilmişdir. Görünür, kimlərinə subyektiv maraqları xatirinə omonim mövzusunda əsas məsələlər deyil, detalların öyrənilməsinə daha çox diqqət yetirilir. Bu isə test tapşırıqlarına verilən tələblərə ziddir. Omonimlər də sinonim və antonimlər kimi ümumiləşdirilərək eyni həcmdə öyrənilməlidir. Digər tərəfdən, qəbul prosesində çətin sualların tərtibi üçün omonimlərdən istifadə edirlər. Çox vaxt bilərəkdən mübahisəli məsələlər qəbul imtahanına daşınır və apelyasiya komissiyası bütün mübahisələri öz xeyrinə həll edir, halbuki mübahisəli məsələləri qəbul imtahanına salmaq qəti şəkildə qadağandır. Mübahisələrin yaranmasına səbəb nədir? Məhz buna görə də bu məqalədə omonimlərlə bağlı bəzi prob-

lemləri araşdırmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Omonimlər dünyanın başqa dilçiləri kimi, Azərbaycan dilçilərinin də diqqətini cəlb etmişdir. Dilin bu sahəsi ilə geniş tədqiqat işi aparən alimlərimiz içərisində Həsərət Həsənov xüsusilə seçilir. Onun tərtib etdiyi omonimlər lüğətində xeyli problemlər öz həllini tapmışdır. Bununla belə, bu gün üçün mübahisə doğuran bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirilməmişdir.

Hər şeydən əvvəl, tədqiqatçı alim "omonim" və "omonimiya" kimi dil anlayışlarının fərqləndirilməsinə nail ola bilməmişdir.

Omonimiyanın problematik məsələ olduğunu dünyanın bir çox alimləri də təsdiq edirlər: "Dilçilik ədəbiyyatında omonimiya adlanan hadisəyə, eləcə də onu çoxmənalılıq və ya polisemiya adlandırmaq fərqləndirməyə aid vahid baxış yoxdur" [5,4].

Məsələnin problematik olmasına baxmayaraq, H.Həsənov "omonimiya" terminini izah etməyə cəhd göstərmişdir: "Omonimiya dilin leksik və qrammatik elementlərini birləşdirərək, öz fonetik strukturuna görə dilin müəyyən inkişaf dövründə uyğunlaşan morfe, söz, söz birləşmələri və cümlələri araşdırır" [2,5].

Tərifdə təqdir olunan odur ki, omo-

nimiyanın sərhədi təkcə leksik vahidlərlə məhdudlaşdır. Buna baxmayaraq, orada qeyd olunmuş xüsusiyyətlər omonimiya haqqında obyektiv reallığı tam əks etdirmir. Tərifdən belə çıxır ki, omonimiyanın vəzifəsi araşdırmaqdır, yəni o, elm sahəsidir. Təəssüf ki, dilçilik elminin belə bir sahəsi yoxdur.

Bu məsələdə təkcə H.Həsənov deyil, bir çox digər dilçilər də çətinlik çəkirlər. Hətta lüğətlərin böyük əksəriyyətində bu sözlər arasındakı sərhəd pozulur. Bununla bağlı bir deyil, bir neçə dilçi alimin adını çəkmək olar.

Vaxtilə V.V.Vinoqradov "Rus leksikoqrafik ənənəsində omonimiya" adlı məqaləsində leksikoqrafları sət təhqid edirdi: "1847- ci ildə nəşr edilmiş "Rus və slavyan kilsə dilinin lüğəti"ndən başlayaraq rus ədəbi dilinin izahlı lüğətlərində omonimiya məsələləri özbaşınalıqla həll edilir" [8, 293].

Omonimiya sözünün sadə tərifinə S.İ.Ojeqovun izahlı lüğətində rast gəlik: "Omonimiya hər hansı bir dildə omonimlərin və omonimlər arasında olan münasibətlərin məcmuyudur".

Tərifdə omonim sözü ümumi mənada (oxşar) verilmişdir. Məhz yunan alimi Aristoteldən aşağıda gətirdiyimiz sitatda da həmin mənə nəzərdə tutulmuşdur.

S.İ.Ojeqovun verdiyi tərifin nə qədər doğru olduğunu müəyyən etmək üçün dilin bütün səviyyələrində omonimlərin qısa təhlilinə nəzər salaq.

Danılmaz faktır ki, dilin leksik tərkibinin öyrənilməsi ilə leksikologiya məşğul olur. Əgər leksikologiyanın tənqidi sahəsi daha genişdirsə, omonimiyanın baş verdiyi hallar oxşar leksik

qruplarla məhdudlaşa bilməz.

İndi də H.Həsənovun omonimlərə verdiyi tərifə nəzər salaq. "Deməli, omonimlər formaca, tələffüzçə və qrafik cəhətdən eyni, mənaca bir-birindən fərqlənən, mənə ümumiliyi və aralarında assosiativ əlaqə hiss olunmayan, eyni və müxtəlif mənşəli, eyni və müxtəlif nitq hissələrinə aid sözlərdir" [2, 9].

Omonimlərə tərif vermək üçün hansı prinsipi əsas götürmək üstündə dünya alimləri bir neçə qrupa bölünür. Onlardan bəziləri (S.Cəfərov, B.Xəlilov, V.V.Vinoqradov, O.S.Axmanova, B.Trnki, L.Blumfeld və s.) eyni fonetik örtüyü, digərləri (H.Həsənov, V.V.Broun, İ.V.Arnold, N.M.Şanski və s.) vahid fonetik və qrafik örtüyü, üçüncülər (V.Skit) vahid yazılışı, sonuncular isə (X.Oqata, R.İnqlott) eyni cür səslənməyi, lakin müxtəlif şəkildə yazılmağı əsas prinsip kimi götürürlər.

Təbii, alimlərin hər biri qismən haqlıdır, çünki söhbət oxşarlıqdan gedirsə, yuxarıda verilmiş fərqli fikirlərin hamısı oxşarlığa əsaslanır. Burada məşhur yunan alimi Aristoteldən nümunə gətirmək yerinə düşərdi. Hələ vaxtilə o deyirdi ki, insanla keçi omonimdir, çünki hər ikisi məməlidir. Aydın məsələdir ki, Aristotel sözün leksik mənasını (oxşar) əsas götürərək belə qənaətə gəlmişdir. Aristoteldən fərqli olaraq, dilçilərimiz sözü linqvistik aspektdən yanaşmışlar.

Omonimlərin müəyyən edilməsində əsas götürülən prinsiplərin müxtəlifliyi baxımından yanaşsaq, H.Həsənovun omonimlərə verdiyi tərif də nöqsanlıdır. Hər şeydən əvvəl, tərifdə yersiz təkrarlar vardır: fonetik və qrafik oxşarlıq

məhz formaya daxildir, lakin burada forma sözü də işlənmişdir. Omonimlərin məzmununa daxil olan elementlər də təkrarlanmışdır. Müəllif daha dolğun tərif verməyə cəhd etsə də, nəticədə tautologiya yaranmışdır.

Əslində, H.Həsənov özü də omonimləri müəyyənləşdirmək üçün universal meyar olmadığını etiraf edir [2, 11]. Alimlərimizdən S.Cəfərovun omonimlərə verdiyi tərifdə isə fonetik örtük əsas götürülür.

B.Xəlilov yazır: "Eyni səs tərkibinə malik müxtəlif mənəli sözlərə omonimlər deyilir [1,63].

Hər iki müəllifin verdiyi tərif omonimlər deyil, omofonlara aiddir.

Omonimlərə dolğun tərif vermək ona görə mümkün deyil ki, onlar dilin müxtəlif səviyyələrində mövcuddur. Ona görə də sadə təriflə kifayətlənməyi daha məqbul sayırıq: Omonimlər öz leksik mənalarına görə tamamilə fərqli, fonetik və qrafik formasına görə isə eyni olan sözlərdir. Bu tərif ümumtəhsil məktəblərində öyrənilən leksik və qrammatik omonimləri özündə ehtiva edir. Məsələ burasındadır ki, omonimlərin həm miqyası böyükdür, həm də onlar xeyli rəngarəngdir. Bütün bunları bir tərifdə əhatə etmək mümkünsüzdür. Çətinlik törədən isə "forma" və "məzmun" anlayışına nəyin daxil edilməsindədir. Omonimləri omonomorfem adlandırmağı təklif edənlər də vardır, amma bu adda təkrarçılığın olduğu aydın görünür. Əslində, biz görürük ki, orta məktəb dərslində öyrənilən və omonim adlanan leksik vahidlər morfemləri əhatə edir. Ona görə də leksik və qrammatik omonimlərə omomor-

fem desək, heç də səhv etmərik, çünki morfem dedikdə həm kök, həm də köməkçi morfemlər nəzərdə tutulur.

O.S.Axmanova omonimləri eyni fonem cərgəsindən ibarət olan iki (daha artıq) söz hesab edir və qeyd edir ki, bunlar semantik və ya qrammatik cəhətdən və ya eyni zamanda həm semantik, həm də qrammatik cəhətdən fərqlənir [3,səh. 4].

Burada müəllif "forma" sözünün əvəzinə "fonem cərgəsi" ifadəsini işlədir.

Omonim termininin həm forma, həm də məzmun cəhətdən hərtərəfli tərifini V.P.Kolesnikov ifadə etməyə çalışmışdır: omonimlər müxtəlif leksik və ya qrammatik mənəsi, lakin eyni oxşar yazılışı və / və ya tələffüzü ilə fərqlənən sözlərdir [6, 61].

Bu tərifin strukturu artıq o təsəvvürü yaradır ki, omonimiya problemi çoxaspektlidir. Bu termini xarakterizə edən elementləri dəyişdikcə terminin mümkün traktovkası xeyli çoxalmış olur [6, 7].

Omonimiya ilə omonimləri fərqləndirmək üçün bir neçə müqayisə aparaq.

Məlumdur ki, omonimlər leksikologiyanın predmetidir, çünki söhbət sözlərin oxşarlığından gedir. Digər omonimik seqment olan omofon (ot-od) bu sahənin öyrəndiyi məsələlərdəndir. Amma diqqətlə yanaşsaq, bu həm də fonetik omonimdir, yəni sözlər eyni cür tələffüz edilir, lakin mənalar müxtəlifdir. Bir sözlə, oxşarlığı yaradan fonemdir, fonem isə fonetikanın və fonologiyanın öyrəndiyi sahədir. Oxşarlığı fonetik örtük, fərqli məzmunu isə qrafik örtük yaradır. Bu cür müqayisələri omomor-

femlər (-ı isim düzəldən şəkilçi yaz-yazı, -ı mənsubiyyət şəkilçisi onun adı, -ı təsirlik hal şəkilçisi maşın-ı yudular) və ya omoformlar (qaba-qaba) üzərində də aparmaq mümkündür, çünki hər ikisində morfoloji elementlər əsasında oxşarlıq yaranır. Funksional (yaxşı, pis, cəld – həm təyin, həm də zərflik kimi) omonimləri də leksikologiyanın obyektli hesab etmək olmaz, burada sözün ifadə etdiyi sintaktik funksiya diqqət çəkir. Söylenilən fikirlər sintaktik omonimlərə (söz birləşmələri, cümlələr) də aiddir.

Görünür, omonimlərin leksikologiyada öyrənilməsi şərti bir xarakter daşıyır. Əslində, qismən də olsa, omonimləri həm də leksikoqrafiya (lüğətçilik) öyrənir. İstisna deyil ki, gələcəkdə omonimiya dilçiliyin bir şöbəsi kimi alimlər tərəfindən tanınсын və o, dilin bütün səviyyələrində omonimik vahidləri öyrənməklə məşğul olsun.

H.Həsənov sintaktik omonimlər haqqında danışarkən omonim söz birləşmələri və omonim cümlələrdən nümunələr gətirir. Onun nümunə kimi verdiyi söz birləşmələri (əl qaldırmaq, yoldan çıxmaq- həqiqi və məcazi mənələrdə) omonimlər üçün xarakterik olsa da, omonim cümlələr uğurlu seçilməmişdir. Nümunələrə baxaq:

1. O, aşiq oynayır. O aşiq oynayır.

2. Səni və oğlunu təbrik edirəm. Səni oğulla təbrik edirəm.

Həm 1-ci, həm də 2-ci cümlədə omonimliyın esas prinsiplərindən biri - forma oxşarlığı pozulmuşdur. Bu pozuntunu yaradan 1-ci cümlədə vergüldür. 2-ci cümlədə isə cümlələr struk-

tur cəhətdən fərqlidir. Həm də ikinci nümunədə verilmiş cümlə cümlüyünün dil qusuru vardır.

Əlbəttə, sadə cümlələr arasında omonimlik mümkündür, amma buna aid nümunələr adekvat olmalıdır.

"*Rəssam kimi çəkirdi?*" sual cümləsi omonim cümləyə parlaq nümunədir. Burada forma oxşarlığına xələl gəlməmişdir, məzmun fərqi də öz yerindədir. Cümləni iki cür sintaktik təhlil etmək olar: 1) mübtədə- tamamlıq- xəbər; 2) zərflik – xəbər.

Müəllif mürəkkəb cümlələrin omonimliyınə aid gətirdiyi nümunələri də uğurlu seçə bilməmişdir.

Fərid elə həkimdir ki, bütün kollektiv ona hörmət edir.

Fərid elə işləyir ki, bütün kollektiv ona hörmət edir.

Fəridin işi elədir ki, bütün kollektiv ona hörmət edir.

Verilmiş nümunələrdə budaq cümlələrin omonimliyi şübhə doğurmur, amma söhbət mürəkkəb cümlənin omonimliyindən gedirsə, onu bir komponentin omonim olmasına görə omonim mürəkkəb cümlə adlandırmaq olmaz. Mürəkkəb cümlələrin omonimliyınə aid aşağıdakı cümləni nümunə gətirə bilərik:

Anam bilir, sən bilmirsən.

Anam bilir, sən bilmirsən.

Cümlələrin formaca fərqlənmədiyi asanlıqla görünür, lakin məzmun fərqi vardır. Bu intonasıya vasitəsilə yaranır. Belə ki, 1- ci cümləni tamamlıq budaq cümləsi kimi işlətmək üçün vergül qoyulmasına baxmayaraq, bilir sözündən sonra qısa fasilə edilir. Bunu ki bağlayıcısını artırmaqla rahatlıqla

müəyyən etmək olar. Cümləni ziddiyyət əlaqəsi ilə bağlanmış tabesiz mürəkkəb cümlə kimi təqdim etmək üçün isə bilir sözündən sonra uzun fasilə verilir. Burada isə vergülü, amma bağlayıcısı ilə əvəz etməklə məsələyə aydınlıq gətirmək olar.

Müəllifin bəzi fikirlərinə münasibət bildirməklə məqsədimiz heç də onun ağır zəhmət hesabına başa gətirdiyi tədqiqat işinə kölgə salmaq deyil, omonimiyanın problematik məsələ olduğunu konkret faktlarla nümayiş etdirməkdir.

Digər lüğətlər kimi, H.Həsənovun tərtib etdiyi lüğət də tipik nöqşanlardan xali deyil. Ən ciddi nöqşanlardan biri odur ki, çoxmənalı sözlərin böyük əksəriyyəti (məsələn, havada uçmaq- ev uçdu, hər iki halda sözün mənşəyində yerdən üzülmək mənası qalır; dil sözü də bu qəbildəndir) omonim kimi verilmişdir.

Omonimlərin tədrisində ən ciddi problemlərdən biri də məhz çoxmənalı sözlər və omonimlər arasında olan münasibətdir. Dərsləkdə Dövlət standartlarına ciddi əməl olunub, yəni həm omonimlər, həm də çoxmənalı sözlər haqqında qısa məlumat verilib. DİM-in vəsaitində standartlardan cüzi kənaraçıxma vardır. Amma nə dərsləkdə, nə də vəsaitdə çoxmənalılıq əsasında yaranmış omonimlər barədə bir kəlmə belə yoxdur. Bütün bunlara baxmayaraq, DİM qəbul imtahanında dərsliyə məhəl qoymur, istədiyi səviyyədə mövzunu genişləndirir. Bu barədə mətbuatda ayrıca məqalə ilə ("Apelyasiya teatri və intihara aparan testlər". <http://arqument.az/az/apelyasiya-teatr-ve-intihar->

[lara-aparan-testler/#.W-hObhEzbDc](#)) çıxış etdiyimiz üçün oxucuların vaxtını almaq fikrimiz yoxdur. Hər halda, maraq dairəsi geniş olan şagirdlər üçün bəzi məsələləri aydınlaşdırmaq istərdik.

Çoxmənalı sözlərdən omonim yaranmasını inkar etmək mümkün deyil, lakin bu yalnız o zaman baş verir ki, çoxmənalı sözlə ondan budaqlanmış hissələr arasında əlaqə tam itmiş olsun. Çoxmənalılıqla omonimlərin klassik fərqi O.S.Axmanova vermişdir. "...polisemiya sözlərin iki və daha artıq mənalarının eyniliyi, omonimiya isə iki və ya daha artıq müxtəlif sözün səs örtüyü etibarını ilə təsadüfi üst- üstə düşməsidir" [3, 104].

V.Vinaqradov həmin məqaləsində yazır: "Omonimiya və polisemiya tez-tez qatışdırılır. Belə ki, S.İ.Ojeqovun "Rus dilinin lüğəti"ndə çoxmənalılıq tez-tez bir-birindən fərqləndirilmir, onlar eyniləşdirilir" [8, 294].

Buna uyğun olan bir neçə nümunə verilir. Rus dilinə aid olduğuna görə həmin nümunələrdən bizim üçün yalnız xarakterik olanını seçməyi lazım bilirik. Müəllif dil sözünün lüğətdə omonim kimi verilməsinə qəti etiraz edir. "Ağız boşluğundakı orqan" və "ünsiyyət vasitəsi" kimi dil sözünü omonim saymaq böyük sual doğurur: onlar müxtəlif sözlərə aiddirmi, yoxsa bir sözün mənə strukturunda yerləşir" [8, 295].

S.İ.Ojeqovun səhvi epidemiyaya kimi yayılır. H.Həsənovun tərtib etdiyi lüğətdə də çoxmənalı sözlərin hesabına omonimlərin sayını süni surətdə çoxaltmaq tendensiyası özünü açıq göstərir.

V.İ.Abayev çoxmənalı sözlər əsasında yaranmış omonimləri müəyyən

etmək üçün ekperiment aparıb. Küçədən keçən 10 nəfərdən soruşub: niyə klyuç (tulay), klyuç (qapının açarı) eyni özlə səslənir və yazılır. Həç biri mənanı bilməyib. Əhalədə isə, bu sözlər arasında etimoloji əlaqə var və bu əlaqə yalnız mütəxəssislər tərəfindən müəyyən edilə bilər. Müəllif heyətini belə ifadə edir: "...biz kimik? Biz sözlərin tarixini bilən dilçilər, filoloqlarıq, yoxsa bu dildə sadəcə danışan adamlar?" [7, s. 33]. Kiçik mənə fərqlərinə görə əsas sözdən törəmiş sözləri omonim adlandırmaq çox təhlükəli tendensiyadır. Həm orta, həm də ali məktəb dərəcəliklərində çoxmənalılıq əsasında yaranmış terminlər omonim sayılır. Deyək ki, boğaz, burun (coğrafi termin və insanın boğazı) sözlərinin omonim olması müəlliflər tərəfindən birmənalı qəbul edilir, halbuki əsas sözün (insan boğazı və ya burun) əlaməti törəmə sözə köçürülmüşdür. Bu aspektdən yanaşsaq, 1-dən 9-a qədər bütün saylar omonimdir, çünki onlar riyazi termin kimi həm rəqəm, həm də ədəddir. Dairəni genişləndirmək olar, yeni istənilən fənnə aid analoji misallar qətimək mümkündür.

Hətta omonimiya problemini absurda qədər uzatmaq olar. Belə ki, ümumi isimlərin (qələm, ulduz, ağac) 90 faizi

ləmin adlıq və təsirlik hallarında eyni fonetik və qrafik örtüyə malikdir. Biri sözlə, qrammatik omonimlər üçün tələblərə cavab verir. Onda bütün ümumi isimləri omonimlər cərgəsinə daxil etmək prinsipcə düzgündür. Əlbəttə, fikrimin mahiyyəti budur ki, əslində omonim yaratmaq praktikasından qaçmaq lazımdır.

Nəhayət, bu gün üçün omonimlərlə bağlı aktual olan bir məsələ var: təhsil müəssisələri, xüsusilə DİM Dövlət standartlarına ciddi əməl etməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. B. Xəlilov, *Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası*, Bakı, 2008.
2. H. Həsənov, *Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti*, Şərqi-Qərbi, Bakı-2007.
3. O. C. Axmanova, *Очерки по общей и русской лексикологии*, М., 1957.
4. O. C. Axmanova, *Словарь омонимов русского языка*, М., 1974.
5. М. Г. Арсеньева, Т. В. Строева, А. П. Хазанович, *Многозначность и омонимия*, Ленинград, 1966.
6. Колесников Н. П., *Словарь омонимов русского языка*, Тбилиси, 1978.
7. В. И. Абаев, *О подаче омонимов в словаре ВЯ*, 1957 №3.
8. Виноградов В. В., *Избранные труды, Лексикология и лексикография*. - М., 1977.

ÜNSİYYƏT MƏDƏNİYYƏTİ

Dürdanə NAĞİYEVA,
Azərbaycan Tibb Universitetinin dosenti,
İradə ƏLİYEVA,
Azərbaycan Tibb Universitetinin baş müəllimi

Açar sözlər: nitq, etikət, ünsiyyət, mədəniyyət, məna, dil, davranış, münasibət, etika.
Ключевые слова: речь, этикет, общение, культура, манера, этическое поведение, язык, отношение, этика.
Keywords: speech, etiquette, intercourse, culture, manner, ethic behavior.

Müasir dövürümüzdə Azərbaycan dilinin təkmilləşməsi və inkişafı, xüsusilə onun cəmiyyət üzvləri tərəfindən düzgün təbliq məsələsi ön plana keçmiş, bununla əlaqədar dilin təbliqi sahələrindən biri olan ünsiyyət prosesində nitq etikətlərinin yerində işlənməsi məsələsi gündəmə gəlmişdir. İnkişaf etmiş cəmiyyətə savadlı, eyni zamanda, yüksək davranış və nitq mədəniyyətinə malik, ailədə və ictimai yerlərdə özünü cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmuş etik qaydalara uyğun apara bilən insanlar lazımdır. Əxlaq tərbiyəsinin tərkib hissəsi olan ünsiyyət etikasını insanlarda formalaşdırmaq, nitq etiketi normalarını onlara aşılamaq isə valideynlərin, tərbiyəçilərin, müəllimlərin qarşısında duran mühüm vəzifədir. Bu vəzifəni həyata keçirənlərə, eyni zamanda, orta məktəb və universitetlərdə təhsil alanlara kömək məqsədilə nitq etikətlərinin təbliqi sahələri ilə bağlı dərs vəsaitləri hazırlamaq, lüğətlər tərtib etmək lazımdır.

"Ünsiyyət etikası cəmiyyət tərəfindən onun inkişafının müəyyən mərhələsində "əxlaq" və "yaxşı", təqlid etməyə

layiq, cəmiyyətin əxlaq idealına uyğun kimi qəbul edilən ünsiyyət qaydalarıdır" [5, s. 3]. Burada da etika elminə xas cəhət özünü göstərir. Ünsiyyət etikası (yəni ünsiyyət qaydaları) da cəmiyyətə xas olan ümumi əxlaq və mədəniyyət qaydalarının bir hissəsidir. Nitq etikətinə gəldikdə isə, o, ünsiyyət etikasını maddi olaraq ifadə edən, onu dil formasında təcəssüm etdirən dil vahidləri sistemidir. Dilin bütün səviyyələrini (fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik) əhatə edən bu sistem ünsiyyət iştirakçıları arasında nəzakətli münasibətləri yaradır və saxlayır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu dil vahidləri performativ (latın dilindəki "performa" "hərəkət edirəm" sözündəndir) ifadələrdir, yeni yalnız birbaşa ünsiyyət vaxtı nitq etiketi funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn: "Sən (sizi) Yeni il münasibətilə təbrik edirəm" təbrik etikətində onun səslənməsi ilə həm də hərəkət yerinə yetirilir. Bu tipli sözlərdə danışanın "məni", adresatın "sən"i, nitq aktı situasiyasına uyğun real modallıq, nitq momenti (indi), nitq ünsiyyətinin yeri (burada) əks olunur. Eynilə *salam, xudahafiz, üzr*

Istəyirəm etikətləri də mən – sən – indi – burada sistemi üzrə işlədilir. Onlar keçmiş, yaxud gələcək zamana köçürüldükdə nitq etiketli funksiyasını itirir. Müqayisə et: *Dünən mənə salam vermədin, yaxud, sabah görüşəndə üzr istəyərim.*

Ağıl isə insanın hərəkətləri, davranışı və nitqi, dediyi sözlərlə ölçülür. Burada davranış və nitq etikətləri mühüm rol oynayır. Davranış etiketi insanların cəmiyyət tərəfindən bu və ya digər situasiyalar üçün nümunəvi hesab edilən hərəkətlərinin məcmusudur. Bu etikətlər insanların cəmiyyətdə davranışını müəyyənləşdirir. Nitq etiketi cəmiyyət tərəfindən müvafiq nitq mühit və situasiyası üçün qəbul olunmuş, insanlar arasında ünsiyyət və nitq davranışını tənzimləyən "yaxşı ton" qaydalarından ibarətdir.

Ünsiyyət formulları adı altında insanlar arasında salamlaşmadan vidalaşmaya qədər olan danışığın başlanğıcı, əsas hissəsi və sonunda tətbiq olunan söz, ifadə və frazalar nəzərdə tutulur. Bunlara insanlar arasında salamlama, vidalaşma, xahiş, üzrxahlıq, sual-cavab və s. məqamlarda işlədilən ifadələr, müxtəlif situasiyalar üçün qəbul edilmiş müraciət formaları, nitqin nəzakətliyini səciyyələndirən intonasiya xüsusiyyətləri və s. aiddir. İnsanlar arasında nitq davranışının qayda və prinsipləri cəmiyyətdə çox qədimdən, bəşəriyyət mövcud olandan hazırlanmağa başlamışdır. Bu qayda və prinsiplər ailə üzvləri, qonşular və dostlar, işdə həmkarlar, rəislə tabeliyindəki işçilər, az, çox, yaxud heç tanış olmayan insanlar, böyük kiçik,

yaxın qohumlar arasında ünsiyyət zamanı onların arasındakı qarşılıqlı münasibətli müəyyənləşdirir. Başqa sözlə desək, "Etiket danışanın həmsöhbətə münasibətini, həmsöhbətin qiymətləndirilməsini, eyni zamanda, digər insanın özünə verdiyi qiyməti, həmsöhbətə nisbətdə öz vəziyyətini göstərən mürəkkəb material (fiziki, nitq), işarələr sistemindən ibarətdir" [3, s.4-5]. Bu sistem isə öz mahiyyəti etibarilə milli olsa da (hər bir xalqın özünəməxsus nitq və davranış etikətləri sistemi, məsələn, salamlama, vidalaşma, böyüyə hörmətlə müraciət və s. formulları var), nitq etikətləri bir sıra universal cəhətlərə malikdir. Bu cəhətlər konkret milli nitq etiketinin əsasını təşkil edən nəzakətlik, hisslərinə sahib olmaq, həmsöhbətə hörmətlə yanaşma, standart ünsiyyət vəziyyətlərində standart nitq formullarından istifadədən və s. ibarətdir. Onların arasında əsas yeri nəzakətlik tutur. Etiket qaydalarını, bir növ, nəzakət qaydaları da hesab etmək olar. Çünki nitq etiketli insanlar arasında nəzakətli münasibətləri əks etdirən nitq davranışlarından ibarətdir. Nitq etiketi və nəzakət kateqoriyası bir-biri ilə kəşişir. Belə ki, gözlənilən yerdə nitq etiketinin işlənməməsi və nitq etikətlərinin situasiyaya uyğun gəlməyən vahidlərinin seçilməsi nəzakətsizlikdir. Nitq etiketi normalarına düzgün riayət edən adam ictimaiyyət tərəfindən nəzakətli insan kimi qəbul edilir.

Şəxsin adını əvəz edən "sən" və "siz" formaları müraciət etiketində xüsusi yerə malikdir. "Siz" və "sən" müraciət formalarının düzgün seçilməsi müraciət nitq etiketinin birinci, baza

səviyyəsidir" [5, s. 30]. Onlar nitq etiketinin digər növlərinə də təsir göstərir (məs., salamlama etiketi: *sabahın xeyir // sabahınız xeyir*; vidalaşma etiketi: *salamat qal // salamat qalın* və s.). Siz forması, əsasən, rəsmi ünsiyyət şəraitində, işdə, idarədə, ictimai yerlərdə işlədilir. Danışan bu formadan tanış olmadığı, yaxud az tanıdığı, eyni zamanda, rəsmi münasibətdə olduğu tanış həmsöhbətə (məsələn, iş yoldaşına, müəllimə, elmi rəhbərə, tələbəyə, doktoranta, müdirə və s.) müraciət edərkən istifadə edir. Siz forması ilə müraciət olunan adresatlara bunlar aiddir: yaşca böyüklər, vəzifə sahibləri (müdir, rəis), onların tabeliyində olanlar, müəllimlər, idarə, mağaza və restoranlarda rəsmi şəxslər, eləcə də bu müəssisələrdə xidmət edən personallar və s. İctimai yerlərdə, idarələrdə siz müraciət forması üstünlük təşkil edir. Sən müraciət forması isə, əsasən, qeyri-rəsmi ünsiyyət şəraitində: evdə, ailə ilə birgə dincələndə, işdə bir-biri ilə qeyri-rəsmi münasibətdə olan həmkarlar və dostlar arasında ünsiyyət zamanı tətbiq olunur. Bu müraciət forması, göründüyü kimi, əsasən, çoxdan tanış olan insanlar arasında işlədilir. Ondan yaşlılar özündən yaşca çox kiçik tanış olmayan insanlara (uşaq, yeniyetmələr və gencələrə) müraciət edərkən də istifadə edə bilərlər. Uşaqlar və gənclər arasında tanış olmayanda da bir-birinə "sən" deyə müraciət edirlər, hətta onlar bir çox hallarda tanışlığa da "sən"lə başlayırlar. Emosional, dostcasına ünsiyyət zamanı da "sən"lə müraciət üstünlük təşkil edir. Kiçiklərin böyüklərə (ailə üzvləri

buraya daxil deyil), eləcə də tanış olmayan böyüklərin bir-birinə "sən" forması ilə müraciət etməsi həmsöhbətə hörmətsizlikdir və nitq etiketinin kobud şəkildə pozulmasıdır. Belə müraciət həmsöhbətə çox pis təsir edir, ictimaiyyət tərəfindən də mənfi qiymətləndirilir. "Sən" və "siz" müraciət formaları haqqında fikrimizin yekununda bu ünsiyyət sferasında nitq etiketinin ən kobud şəkildə pozulması hesab edilən halları nəzərə çatdırırıq: çox tez həmsöhbətə "sən" formasında müraciətə keçməyə cəhd göstərmək; tanış olmayan orta yaşlı, yaxud yaşlı həmsöhbətə müraciəti birbaşa "sən"lə başlamaq; münasibəti "siz" müraciət forması səviyyəsində saxlayan həmsöhbətə "sən"lə müraciət etmək. Nitq ünsiyyəti zamanı çox diqqətli olmaq, nitq etiketinin bu cür pozulması hallarından qaçmaq lazımdır.

Danışan qarşısındakı şəxsə müraciət zamanı müraciət funksiyasını yerinə yetirən xüsusi söz və ifadələrdən də istifadə edir. Bunlar standart situasiyalarda bu və ya digər etiket xarakterli məlumatı ifadə etmək üçün istifadə olunan nitq etiketli formullarıdır. Məsələn, "Üzr istəyirəm, saat neçədir?", "Bağışlayın, iclas saat neçədə başlayır?", "Üzr istəyirəm, sizdən bir söz soruşmaq olar?", "Bağışlayın, bu ünvanı necə tapmaq olar?" və s. Nəzərdən keçirdiyimiz bu nəzakətli ünsiyyət formulları, əsasən, neytral mahiyyətə malikdir. Çünki onlar həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi situasiyalarda işlədilir və danışanın həmsöhbətə hörmətini nümayiş etdirir. Onlardan istifadədə heç bir məhdudiyyət yoxdur. Bəzən nəzakətin xüsusi

vurğulanması hallarına da rast gəlinir. Məsələn, "Sizi narahat etdiyim üçün üzr istəyirəm, deyə bilməzsiniz,..." "Sizdən çox-çox üzr istəyirəm, deyə bilməzsiniz,..." "Bağışlayın ki, sizi narahat edirəm, deməzsiniz,..." "Sizi narahat etdiyim üçün Sizdən hədsiz dərəcədə üzr istəyirəm, bilmirsiniz,..." "Bağışlayın, üzr istəyirəm, deyə bilməzsiniz,..." və s. Belə formulların işlədilməsində danışanın öz nəzakətliyini həddən artıq qabardaraq, bir növ, diqqəti xüsusi olaraq özünə cəlb etmək istəyi hiss olunur. Onlardan gündəlik istifadə etmək düzgün deyil. Birincisi, cümlələrin uzunluğu müraciət olunan şəxsi yorur, ikincisi, vaxt aparır. Digər tərəfdən, bu cür nitq davranışı ictimaiyyət tərəfindən birmənalı qarşılanmır, bir çox hallarda yersiz hesab olunur. Müqayisə et: Sizi narahat etdiyim üçün hədsiz dərəcədə üzr istəyirəm, bilmirsiniz, bu avtobus hara gedir?

Bu cür müraciət formullarının işlənməsi hallarına rəsmi situasiyalarda rast gəlinir və əsasən, orta yaşlı və yaşlı, tanış olmayan insanlara, rəsmi şəxslərə ünvanlanır. Həm də belə ifadələrdən istifadə edərkən şərait də nəzərə alınmalıdır. Belə ki, ünsiyyət üçün, az da olsa, müəyyən qədər vaxtın olması (həmsöhbət tələsmir, heç kim ona mane olmur, onun diqqətini yayındırmırlar, yəni başqaları ilə söhbət etmir və s.) mühüm amildir. Əks təqdirdə daha qısa neytral nəzakət formullarını işlətmək lazımdır.

Nitq ünsiyyətinin şəraiti, yeri, müraciət olunan şəxsin cəmiyyətdəki rolu, yaşı, cinsi, həmsöhbətlər arasında münasibətin xarakterindən asılı olaraq,

müraciət etikətlərinin sayını artırmaq mümkündür. Lakin yuxarıda verilənlər də nitq etikətinin bu növünü ifadə edən formulların nə vaxt norma, nə vaxt normaldan kənar hesab edilməsi haqqında tam təsəvvür yaradır.

Nitq ünsiyyəti prosesinin tərkib hissəsini müraciətdən sonra salamlama (görüşmə) və vidalaşma təşkil edir. Onların da özünəməxsus nitq formulları var. Bu ifadə və söz birləşmələri "ünsiyyət imperativləri", yaxud "nitq imperativləri" adlanır. Ünsiyyət, yaxud nitq imperativləri deyərkən müəyyən nitq situasiyasında mütləq işlədilməli söz və ifadələr nəzərdə tutulur. Onların işlədilməməsi nitq etikətinin pozulması hesab edilir. Belə ki, tanış adamlarla salamlamaq lazımdır. Tanışına rast gələn insan görüş üçün qəbul edilmiş nitq imperativlərindən ünsiyyət situasiyasına uyğun gələn formulların hər hansı birini işlətməlidir. Məsələn: salam, sabahın (sabahınız) xeyir, axşamın (axşamınız) xeyir, gün aydın və s. Onlar mütləq şəkildə tələb olunan imperativlərdir. Bunlardan əlavə tematik imperativlər də var. Onlar salamlamadan sonra hal-əhval tutmaq üçün işlənen ifadələr, cümlələrdir. Belə formullar, əsasən, çoxdan görüşməyən tanışlar görüşərkən işlənilir. Imperativlərin birinci növü etiket normasını, ikincisi isə etiket ənənəsini özündə əks etdirir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, salamlamaq üçün dildə mövcud olan standart nitq formullarından istifadə etmək lazımdır, bu formullardan fərqli ifadələr işlətmək cəhdi normanın pozulması deməkdir (məs.: *privet*). Bu xüsusiyyət vidalaşma formullarına da aiddir. Dili-

mizdə bu proses üçün qəbul olunmuş standart nitq formulları mövcuddur (*səğ ol (olun), xudahafiz, salamat qal (qalın), əlvida, gecən (gecəniz) xeyrə qalsın, görüşənədək, görüşənək, sabaha qədər* və s.) və onlardan kənar çıxma etiket normasının pozulması hesab olunur (məs.: *poka*).

Salamlama ilə vidalaşma arasında situasiyadan asılı olaraq müxtəlif nitq etiketli formullarından istifadə olunur. Məsələn, *xahiş, üzrxahlıq, arzu (alqış)* və s.

Nitq ünsiyyəti etikətlərinin sayını istənilən qədər artırmaq olar. İstənilən cəmiyyətdə insanlar gün ərzində müxtəlif yerlərdə bir-biri ilə nitq ünsiyyətinə girirlər və hər bir ünsiyyət situasiyasında müvafiq nitq etikətlərinə riayət etmək lazım gəlir. Bu etikətlərə yuxarıda qeyd etdiklərimizdən əlavə, dinləmə, sual və suala cavab vermə, söhbətə-qoşulma, şad və bəd xəbəri çatdırma, rəy söyləmək, münasibət bildirmək, mühakimə yürütmək, məsləhət verməklə və s. bağlı nitq formulları aiddir. Həmin formullar, qeyd etdiyimiz kimi, milli xüsusiyyətə malikdir. Hər bir xalqın milli təfəkkürünə, etnoqrafiyasına, ənənələrinə, mentalitetinə uyğun nitq etiketli normaları var. Düzdür, cəmiyyət inkişaf etdikcə bu qaydalarda bəzi dəyişikliklər baş verir, xüsusilə də ifadə vasitələrində. Lakin etiket normalarının məğzini təşkil edən etik qaydalar, demək olar ki, dəyişmir.

Müasir əxlaq normaları insanlar arasında uzun sürən qarşılıqlı münasibətlər prosesi nəticəsində yaranmışdır. Bu normalara riayət etmədən siyasi, iqtisadi, mədəni münasibətlər qurmaq

mümkün deyil. Çünki cəmiyyət daxilində bir-birinə hörmət etmədən, özünə və sözüne hansısa məhdudiyyətlər, sərhəd qoymadan şəxsiyyət kimi mövcud olmaq mümkün deyildir.

İnsanların həyat şəraitinin dəyişməsi, təhsilin və mədəniyyətin inkişafı ilə bağlı olaraq bir davranış qaydası başqası ilə əvəz olunur. Əvvəllər düzgün sayılmayan bir şey artıq ümumi qəbul olunana çevrilir və ya əksinə. Ancaq etiketin tələbləri mütləq deyil: onlara əməl olunması yeri, vaxtı və şəraitindən asılıdır. Müəyyən bir yerdə və şəraitdə yol verilməyən davranış başqa bir yerdə və şəraitdə yerinə düşə bilər.

Təəssüf ki, davranışında ikili standart olan insana da rast gəlinir: biri – ictimai yerlərdə, digəri – evdə. İşdə yoldaşlara, məişətdə tanışlara, dostlara qarşı münasibətlərdə onlar nəzakətli və diqqətlidirlər, evdə isə doğmalarına qarşı kobud və nəzakətsiz olurlar. Bu, həmin insanın aşağı səviyyəli mədəniyyəti və pis tərbiyəsindən xəbər verir.

Müasir nəzakət ifadələri insanları məişətdə, xidmətdə, ictimai yerlərdə, küçədə, qonaqlıq və müxtəlif tipli rəsmi tədbirlərdə, qəbullarda, ziyafətlərdə, danışılarda və s. yerlərdə davranışlarda reqlamentləşdirir. Beləliklə, etiket ümumbəşəri mədəniyyətin, mənəviyyətin, əsrlər boyu bütün xalqlar tərəfindən işlənilib qəbul olunmuş insani dəyərlərin, maddi və mənəvi səhələrə aid qaydaların böyük və vacib hissəsini özündə birləşdirir.

Manera - özünüaparma üsulu, davranışın xarici forması, digər insanlarla münasibət, nitqində istifadə etdiyi ifadələr, ton, intonasiya, insan üçün xarak-

terik olan yerləş, əl-qol hərəkəti və hətta mimikadır. Cəmiyyətdə təmkinlilik və sadəlik, öz hərəkətlərinə nəzarət edə bilmək bacarığı yaxşı maneralar hesab olunur. Pis maneralar isə yüksəkdən danışmaq vərdişi, ifadələrdə utanmazlıq, geyimdə pintilik, davranış və əl-qol hərəkətlərindəki zəhlətökənlik, kobudluq, başqalarının işinə qarışmaq, yersiz müdaxilə və sorğu-sual, başqalarını öz istəklərinə tabe etmək, nəzakətsizlik, başqalarına alçaldıcı adlar qoşmaq və s. hesab olunur. Manera insanın davranış mədəniyyətinə aiddir və etiket ilə tənzimlənir. Etiket elə anlayış və ünsiyyət formasıdır ki, vəzifə və ictimai mövqeyindən asılı olmayaraq, bütün insanlara qarşı hörmət, müraciət və salamlaşma formaları, söhbət aparmaq qaydası, stol arxasında davranış və s. buraya daxildir. Bütövlükdə, etiket sivil cəmiyyətin humanizm prinsiplərinin əsasını təşkil edən nəzakətliyin ümumi tələbidir. Elə buna görə də, nitq etiketi ifadəsinin «nəzakət ifadələri» adlandırılması daha düzgün olardı. Ünsiyyətin ən ümumi şərti nəzakətlikdir. Nəzakətlik həddini aşmamaqdır. Bu ifadələr hamıya məlumdur: «soyuq nəzakətlik», «buz kimi nəzakət», «nifrətli nəzakət». Bu zaman ən gözəl insani keyfiyyətlərin mahiyyəti nəinki ölür, hətta tamamilə əksinə çevrilir. Vereşaqin E.M. nəzakəti bu və ya digər həyati münasibətlərə girdiyimiz insanlar üçün etdiyimiz «kiçik məbləğli qurbanlar» kimi müəyyən edir [3, s.131].

Nəzakətliyin əsas elementlərindən biri adları yadda saxlamaq hesab olunur. A.Leontyev belə deyir: «İnsanların əksəriyyəti adları ona görə yadda

saxlamırlar ki, onlar adları yaddaşlarına həkk etməkdən ötrü vaxt və enerji sərf etmək istəmirlər. Onlar həddindən artıq məşğul olmaları ilə özlərinə haqq qazandırmaya çalışırlar. Lakin onlar çətin ki, Franklin Ruzveltədən daha çox məşğul olsunlar, o hətta rastlaşdığı mexaniklərin belə, adlarını yadda saxlamağa vaxt tapırdı... F.Ruzvelt bilirdi ki, ətrafdakıların hörmətini qazınmaq üçün ən sadə, ən səmərəli və ən fəal üsullardan biri insanların adlarını yadda saxlamaq və öz əhəmiyyətliyi onları şüuruna yeritməkdir» [4, s.97].

Ədəblilik və həssaslıq - bunlar ali insani keyfiyyətlərin tərkibinə diqqət, ünsiyyətdə olduğu insanların daxili aləminə dərin hörmət etmək, onları anlamağa istək və bacarıq, onlara nəyin zövq və sevinc verəcəyini hiss etmək və əksinə, nəyin onları əsəbiləşdirəcəyini və incidəcəyini bilməkdir.

Ədəblilik və həssaslıq söhbətlərdə, şəxsi və xidməti münasibətlərdə riayət olunmalı meyarlardır, sərhədi gözləmək bacarığıdır. Çünki bizim sözüümüz və ya hərəkətimiz nəticəsində nəhaq yerə insanda inciklik, məyusluq, bəzən də ağır əmələ gələ bilər. Ədəbli insan həmişə konkret şərtləri nəzərə alır: yaş, cins, ictimai mövqə fərqi, söhbətin yerini, kənar şəxslərin olub-olmadığını və s.

Ədəblik və həssaslıq dedikdə bizim sözüümüze və davranışımıza həmsöhbətlərimizin göstərdikləri reaksiyanı səhsiz təyin etmək bacarığı, lazım olan hallarda buraxdığı səhvlərə görə yalandan utancaqlıq göstərmədən üzr istəmək, özünə tənqidi yanaşmaq qabiliyyətləri də başa düşülür. Bu, insanın ləyaqətini alçaltmır, əksinə, bu, əsl in-

sani keyfiyyəti - təvazökarlığı göstərir və onun haqqında insanlarda yüksək fikir yaradır.

Nitq etiketi nitq prosesində iştirak edənlərin mədəni səviyyəsi, adət-ənənəsi, sosial vəziyyəti, cəmiyyətdə tutduğu mövqeyi, onun ümumi dünyagörüşü ilə sıx surətdə bağlıdır. Hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də nitq etikətinin müəyyən semantik-funksional xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər kommunikativ situasiyalardan asılı olaraq müəyyənləşir.

Dil və nitq mədəniyyəti milli mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Nitq mədəniyyəti geniş mənada fikir, düşüncə mədəniyyətidir. Yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnən hər bir kəs ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni həyatda daha fəal və məhsuldar iştirak etmək imkanına malik olur. Nitq mədəniyyəti düzgün danışmaq, kamil nitqə malik olmaq deməkdir. "Ünsiyyət mədəniyyəti nitq mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Ünsiyyət müraciətlə başlanır. Salam vermək, kef-əhval tutmaq müraciətin ilkin təzahürüdür. Tarixən insanlar öz istək və niyyətlərini, hiss-həyəcanlarını başqalarına çatdırmaq üçün məhz müraciət formalarından istifadə etmişlər. Müraciət formaları cəmiyyətdə müəyyən ictimai birliklərin, insanların qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirən linqvistik vasitələrdir. İnsanlar arasında mövcud münasibətlərdən asılı olaraq müxtəlif müraciət formaları yaranmışdır. Uzun tarixi inkişaf dövrü ərzində müxtəlif müraciət üsullarının formalaşması, onların paralel işləkliyi, pərakəndə şəkildə yayılması bu formaların elmi və sistemli şəkildə araşdırılmasını tələb edir. Gün-

dəlik məişətimizdə, rəsmi ünsiyyətdə zəruri, müvafiq müraciət formasının seçilməsi müraciət edən şəxs üçün çox zaman çətinlik yaradır" [6, s. 44].

Ünsiyyət prosesində müraciət formaları tarixən formalaşaraq müəyyən etnokulturoloji məkanda normalaşır. Nitq etiketi hazırda öz həddlərindən kənara çıxaraq fərqli mədəniyyət sahələrinə də nüfuz edir. Nitq etikətinin onun təşkilçilərinə hazır nitq konstruksiyalarının tətbiqinə kommunikativ məram və məqsədə, eləcə də bir sıra digər aspektlərə görə şərhinə dair elmi tədqiqatlar aparılmışdır. Ünsiyyətin rəsmi və qeyri-rəsmi şəraitdə aparılması və digər amillərin təsiri altında nitq etikətində baş verən dəyişmələr, həmin dəyişmələrin Azərbaycan dilində ifadəsi ilə əlaqədar araşdırmalara ehtiyac böyükdür. Nitq etikətinə müəyyən mədəniyyət sahəsində fikrin ifadə forması, məzmunu, deyim qaydası və norması, şəraitdən asılı olaraq yerinə düşüb-düşməməsi baxımından müəyyən tələblər qoyulur. Ünsiyyət müxtəlif şəraitlərdə baş verdiyi üçün şərait müvafiq nitq etiketi vasitələrinə təsir göstərir, onları qismən dəyişir. Nitq etiketi sistemi elementləri dilin müxtəlif səviyyə vahidləri ilə reallaşır. Leksik səviyyədə xüsusi sözlər, sabit birləşmələr, xüsusi müraciət formaları, qrammatik səviyyədə hörmət mənasında cəm şəkilçisindən istifadə edilməsi, düzgün tələffüz, nitqin kommunikativ təşkilində tərəf-müqabilin sözünü kəsməmək, başqalarının söhbətinə qarışmamaq və s. məsələlər üzə çıxır ki, bütün bunları Azərbaycan dili materialı üzrə öyrənilməmişdir.

«Ünsiyyətin hazır qəlibləri müsahiblərin ünsiyyət əlaqəsini yaratması, bu əlaqəni davam etdirməsi, nitq prosesində formalaşan ünsiyyət ahənginin qorunması kimi məsələlərə xidmət etdiyi kimi, ünsiyyətin rəsmi və qeyri-rəsmi şəraitdə aparılmasını da özündə cəmləşdirir [1, s.413]. Bu onu göstərir ki, nitq etiketi qəlibləri müəyyən funksional-semantik sahə təşkil edən vahidlərin toplusu olmayıb, həm də etiketin sosial anlayışları ilə bağlıdır. Dilçilikdə nitq etiketinə müxtəlif təriflər verilmişdir. Həmin təriflər, bir qayda olaraq, kəskin fərqlənir, anlayışa daha az və ya daha çox əhatə etmək baxımından seçilir. «Nitq etiketi nitq davranışının tənzimlənen, cəmiyyət tərəfindən müsahiblərin müəyyən tonallıqda dil-nitq təması yaratmaq, onu davam etdirmək üçün qəbul edilmiş milli özünəməxsusluğu ilə seçilən dayanıqlı nitq konstruksiyalarıdır» [2, s.38].

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2013.
2. Abdullayev N. Nitq mədəniyyəti və nailiqlik məharəti haqqında. Bakı, 1978.
3. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. М. 1980.

4. Леонтьев А.А. Слово в речевой деятельности. М., 1965.
5. Стернин И.А. Русский речевой этикет. Воронеж, 1996.
6. Eminli B.J. Azərbaycan danışığı dilində müraciət formaları. Namiz. diss. Bakı, 2013
7. Cəfərov N.O. Danışığı dili: "Mən" müraciət mədəniyyəti/"Ədəbiyyat" qəzeti, 2000, 8 dekabr.

РЕЗЮМЕ

Культура общения

В этой статье говорится о проблемах совместного использования речевых этикетов в процессе общения. Этикет общения является правилами общения принятыми обществом в определенном этапе общества в связи с моральными идеалами общества. В процессе общения формы призыва нормализуются в определенном этнокультурном месте.

SUMMARY

Intercourse culture

The problems of using the speech etiquettes in their place in the process of intercourse are dealt with in this article. The intercourse ethics is the intercourse rules being accepted by the society in the certain stages of the society in accordance with the moral ideal of the society. The intercourse ethics is a part of the national and moral rules belonging to the society. In the process of the intercourse the forms of appeal are getting normal in the certain ethocultural location.

XƏTAININ "BAHARIYYƏ" ƏSƏRİNİN TƏDRİSİ

Həcər BƏŞİROVA,

Bakı şəhərindəki 164 nömrəli məktəblin müəllimi

Mövzu: Şah İsmayıl Xətəinin "Bahariyyə" əsərinin məzmunu üzrə iş.

Standartlar: 1.1.1. Müxtəlif vəznli (heca, əruz) şeirlərdə və süjetli əsərlərdə (dastan, hekayə, novella, dram, poema) tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən, sorğu kitablarından istifadə etməklə aydınlaşdırır;

1.1.5. Müxtəlif vəznli (heca, əruz) şeirləri, süjetli ədəbi nümunələrdə bədii təsvir və ifadə vasitələrini (metafor, bədii təzad, kinayə) müəyyənləşdirir;

2.2.1. Müzakirələrdə dialoji nitq bacarığını nümayiş etdirir.

Təlim nəticələri:

- Əsərdə tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən, sorğu kitablarından istifadə etməklə aydınlaşdırır;

- Əsərdə bədii təsvir və ifadə vasitələrini müəyyənləşdirir;

- Əsərlə bağlı nümunələrdə dialoji nitq bacarığını nümayiş etdirir;

Dərsin tipi: induktiv, bədii əsərin öyrənilməsi.

İş forması: kiçik qruplarla iş, bütün

siniflə birgə iş.

Metod və priyomlar: əqli hücum, müzakirə, BİBÖ.

İnteqrasiya: Azərbaycan dili, biologiya, musiqi, tarix.

Resurslar: iş vərəqləri, məlumat xarakterli vərəqlər, kompyuter, əsərin məzmununa uyğun şəkillər.

Dərsin gedişi:

Musiqi əsərləri səsləndirilməklə mövzunun adı müəyyənləşdirilir. Fəallaşdırma məqsədilə yığcam giriş sözündən istifadə edirəm. Ədəbiyyatımızda bir sıra simalar var ki, onlar ədəbi yaradıcılıqla yanaşı, geniş ictimai fəaliyyət də göstərirlər. Belə sənətkarlar bu gün də xalqımızın yaddaşında öz əməlləri ilə yaşayırlar. Onlar elə bir iz qoyub gediblər ki, əməlləri indi də təsirini göstərir.

Motivasiya: Şəkildə gördüyünüz sənətkarlar kimlərdir? Bunları hansı əməlləri birləşdirir?

Müxtəlif fərziyyələr irəli sürülür. Şagirdlərin fikirlərini bu sənətkarlardan

Ş.İ.Xətəinin fəaliyyətinə yönəldirəm. Lövhdən asılmış BIBÖ cədvəlində qeydlər edilir. "Öyrəndiklərim" sütunu boş saxlanılır.

M.Bağırzadənin ifasında "Elimizə bahar gəlir" mahnısından bir parça səsləndirirəm.

- Bu mahnıda diqqətinizi daha çox cəlb edən hansı sözdür?

Sonra monitorda bahar fəslinin fərqli anlarını əks etdirən görüntülər işıqlandırılır. Və bu görüntülər əsasında müsahibə aparıram:

1. Monitorda gördükləriniz ilin hansı fəslini əhatə edir?

2. Gördüyünüz bu rəngarənglik sizdə hansı təəssüratlar yaratdı?

3. Bu görüntülərin sizə belə sevincli anlar bəxş etməsinin səbəbini nə ilə izah edərdiniz?

4. Bahara-təbiətin bu gözəl, füsunkar fəslinə həsr olunmuş hansı əsərləri xatırlayırsınız?

5. Sizcə, təbiətin bu fəslinin sənət adamlarının diqqətini çox cəlb etməsinə səbəb nədir?

Müsahibə tədqiqat sualının müəyyənləşməsi ilə yekunlaşır.

Tədqiqat sualı: Bahara həsr olunmuş əsərlərdə ən çox hansı məsələlərə diqqət yetirilir?

Fərziyələr dinlənir və təkrara yol verilməmək şərti ilə lövhədə qeyd edilir. Uşaqlar müəllimin qısa giriş sözünü dinləyirlər:

Uşaqlar, vur-tut yeddi rəng var və bu həqiqət dəyişən deyil. Yeddi rəngin sayı bilinməyən çalarları dünyanı birovuzluqdan, bozluqdan xilas edib, fəsillər dəyişdikcə aləmə elə naxışlar

vurub, elə oivan süs verib ki, sanki hər şey təzələnb. Qış bitəndə, yaz gələndə torpaq altından cücərib çıxan otlar, çiçəklər kimi, boyalar da tumurcuqlayıb, artıb-törəyib, sayagəl, meş çalarları ilə dünyanı daha da rəngarəng edib. Təsadüfi deyil ki, Şerq şeirində rənglər fırtınasının coşduğu, təbiətin dirildiyi fəslin gözəlliklərini vəsf edən ayrıca bir şeir şəkli, özəl mövzu da yaranıb – «Bahariyyə». «Bahariyyə» klassik ədəbiyyatda bahar mövsümü-nü vəsf və tərif edən şeirdir.

Qış getdi, yenə bahar gəldi,

Gül bitdivü lələzar gəldi.

Quşlar qamusu fəğanə düşdü,

Eşq odu yenə bu canə düşdü.

Bu misralar Şah İsmayıl Xətəinin 1506-cı ildə iyirmi yaşında yazdığı «Dəhnamə» poemasındandır.

Tədqiqatın aparılması: Şagirdlər rəngli kağızlara əsasən 4 qrupa bölünür, hər qrupa iş vərəqi təqdim edilir:

I qrup. 1. Şeirinin ilk səkkiz beytini oxuyun, çətin sözlərin mənasını lüğətlərin köməyi ilə aydınlaşdırın, parçanın məzmununu öz sözlərinizlə danışın.

2. Bədii təsvir və ifadə vasitələrini göstərin.

II qrup. 1. "Yaşın yerə tökdü əbrineysan, Bülbüllər oxudu səd həzəran" beytindən "Çinar əlini çu rəqsə açdı, Gül xurda zərin şəbaşə açdı" beytinə qədər parçanı oxuyun, çətin sözlərin mənasını lüğətlərin köməyi ilə aydınlaşdırın, parçanın məzmununu öz sözlərinizlə danışın.

2. Həmin hissədə hansı bədii təsvir

və ifadə vasitələri işlənmişdir?

III qrup. 1. "Çaylar bulandı, yıxdı arxın" misrasından "Ənbər qoxusun qılır fəşanə" misrasına qədər olan hissəni oxuyun, çətin sözlərin mənasını lüğətlərin köməyi ilə aydınlaşdırın, parçanın məzmununu öz sözlərinizlə danışın.

2. Fikirlərinizi ikihissəli gündəlikdə qeyd edin.

IV qrup. 1. Son yeddi beyti oxuyun, çətin sözlərin mənasını lüğətlərin köməyi ilə aydınlaşdırın, parçanın məzmununu öz sözlərinizlə danışın.

2. Çətin sözlərin mənasını lüğətin köməyi ilə izah edin.

Sualların cavabları fərqli yollarla aydınlaşdırıla bilər. İkihissəli gündəlik şagirdləri daha çox cəlb edir. Hansı yolun seçilməsindən asılı olmayaraq iki cəhət diqqət mərkəzində saxlanılır. Birincisi, fikirlər əsaslandırılmalıdır. İkincisi, məntdəki əsas fikir açıqlanmalıdır.

Şagirdlər oxuda xüsusi fəallıq göstərirlər; məntdə tanış olmayan, mənasını anlamadıqları söz və ifadələrin mənasını aydınlaşdırır, şeirdə işlənmiş bədii təsvir və ifadə vasitələrini müəyyənləşdirirlər. Şagirdlər aşağıdakı tip cədvəl və sxemlərdən istifadə edirlər.

Beyt və ya misralar	Bədii təsvir və ifadə vasitələrinin növü

Şagirdlər ikihissəli gündəlikdən geniş istifadə edirlər. Bu, hər bir şagirdin verilmiş hissənin hansı səviyyədə qavradığını, həm də çətinlik çəkdiyi məqamları aşkara çıxarır. Şagirdlərin ikihissəli gündəlikdən istifadə etməsi sonrakı işi də səmərəli qurmaq baxımından çox əhəmiyyətlidir. Şagirdlər qrup daxilində müzakirələr aparır, qənaətlərini bölüşür, qrup liderləri isə deyilən fikirləri ümumiləşdirir. Şagirdlər şeirdə faxtə, durna, laçın, bülbül, turac, qumru, qu, üqab (qaraquş, qartal), qurqura, qaz, kəklik, bayquş, sığırçın, şahbaz, sərçə, tuti quşlarının adının çəkildiyini qeyd edirlər. Bildirirlər ki, bitki

adlarının çəkilməsi də təbiət təsvirinin ifadəsi kimi qəbul edilə bilər. Şair burada təbiətin əsrarəngiz təsvirinə müvəffəq olub. Heç şübhəsiz, bu gözəl təsvirdə Xətai Azərbaycan təbiətinə əsaslanmışdır. Təbiətin təsvirinə aid fikirlərdə müxtəliflik meydana çıxır. İstiqamətləndirici suallar vasitəsi ilə diskussiyanın daha canlı keçməsinə, dialoji nitq bacarıqlarının inkişafına nail oluram.

Məlumat mübadiləsi və müzakirə mərhələlərini qovuşdururam. Fəal dinləməni təmin edir, sualların verilməsinə nail oluram. Şagirdlərin hamısının müzakirədə iştirak etməsinə çalışıram. Müzakirə

rənin diskussiya xarakterli olması üçün əvvəlcədən hazırladığım yönləndirici suallardan istifadə edirəm.

Nəticənin çıxarılması, ümumiləşdirmənin aparılması mərhələsinin səmərəli keçməsi üçün pərakəndə söylənmiş fikirlərin sistemləşdirilməsinə nail oluram. Bunun üçün söylənmiş mülahizələrin aşağıdakı fikirlər əsasında ümumiləşdirilməsinə çalışıram.

1. Müəllifin gözəlliyi dərindən duyan incə zövq sahibi olması.

2. Şairin doğma yurda sonsuz məhəbbəti.

3. Baharın gözəlliyinin şairdə xoş duyğular oyatması.

4. Şairin ana dilini sevməsi və onun incəliklərinə dərindən bələd olması.

5. Şairin xalqın məişəti, adət - ənənəsi, yaşayış tərzilə yaxından tanış olması.

6. Sənətkarın həyata, gələcəyə nikbin baxışı.

Şagirdlərdə belə bir qənaət möhkəmlənir ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində "Bahariyyə", daha çox Xətəinin adı ilə bağlıdır. Başqa sözlə, ədəbiyyatımızda çoxlu təbiət təsviri nümunələri yaradılsa da, Xətəinin əsərləri onların sırasında müstəsna

yer tutur.

Bu təsvirdə təbiət insandan təcrid olunmur. Şən, şad bir qəlb təbiətdən aldığı həzz, sevinc addımbaşı özünü hiss etdirir. Şair quşların fəğanə düşməsinə deyən kimi insan həyatı barədə araya tez bir söz atır, "Eşq odu yenə bu canə düşdü" deyərək təbiətlə insan həyatını vəhdətdə götürdüyünü nəzərə çatdırır. Təbiətdə gül açib quşlar nəğmə oxuyanda insan qəlbində də sevgi duyğularının oyandığını söyləyir.

Belə nəticəyə gəlirik ki, baharın insanda doğurduğu fərəh, sevinc hissi gözəlliyə qovuşan təbiətlə həmahəng olur. İnsanla təbiət vəhdətdə verilir.

Dərsin əvvəlində istifadə etdiyimiz BİBÖ-nün "öyrəndiklərim" hissəsində də müvafiq qeydlər edilir.

Təlim məqsədlərinin dərstdə reallaşdırma səviyyəsindən asılı olaraq ev tapşırıqlarını müstəqil müəyyənləşdirirəm. Bu zaman şagirdlərin maraqları və imkanlarını da nəzərə alıram.

Qiymətləndirmə. Təlim məqsədlərinin nə dərəcədə reallaşdığını müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakı qiymətləndirmə cədvəllərindən istifadə etmək məqsədəuyğundur.

I səviyyə	II səviyyə	III səviyyə	IV səviyyə
Tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən, sorğu kitablarından istifadə etməklə aydınlaşdırmaqda çətinlik çəkir.	Tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən, sorğu kitablarından suallar verməklə və kömək əsasında aydınlaşdırır.	Tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərə, sorğu kitablarına əsasən aydınlaşdırır.	Tanış olmayan sözlərin mənasını lüğətlərdən, sorğu kitablarından istifadə etməklə dəqiq aydınlaşdırır.
Şeirdə bədii təsvir və ifadə vasitələrini müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkir.	Şeirdə bədii təsvir və ifadə vasitələrini suallar verməklə və kömək əsasında müəyyənləşdirir.	Şeirdə bədii təsvir və ifadə vasitələrini əsasən müəyyənləşdirir.	Şeirdə bədii təsvir və ifadə vasitələrini tam əhatə etməklə müəyyənləşdirir.
Əsərlə bağlı müzakirələrdə dialoji nitq bacarığını nümayiş etdirməkdə çətinlik çəkir.	Əsərlə bağlı müzakirələrdə dialoji nitq bacarığını qismən nümayiş etdirir.	Əsərlə bağlı müzakirələrdə dialoji nitq bacarığını əsasən nümayiş etdirir.	Əsərlə bağlı müzakirələrdə dialoji nitq bacarığını ardıcıl nümayiş etdirir.

A.SƏHHƏT SAĞLAM YAŞAM TƏRZİNİN TƏBİBİ KİMİ

Mobil Aslanlı HUNTÜRK
pedaqogika üzrə elmlər doktoru

XX əsr Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikir tarixində bir pedaqoq kimi xüsusi dəsti-zətti olan, ictimai-siyasi ideyaları ilə milləti qəflətdən oyadan, onu elm öyrənməyə, maariflənməyə çağıran istedadlı şair, tərcüməçi, publisist, həkim, «Xalqın ən ağır xəstəliyini, onun savadsızlığını müəlimliyi ilə müalicə edən» alovlu vətənpərvər Abbas Səhhət yaradıcılığında fiziki tərbiyə, fiziki yetkinlik və sağlamlıq problemi ilə bağlı dəyərli fikirlər vardır. Şəxsi həyatında və yaradıcılığında gənc nəslin fiziki tərbiyəsi, fiziki inkişafı xüsusi yer tutan şairi bütün bunlar bir həkim kimi daha çox cəlb etmişdir.

Abbas Səhhət fiziki tərbiyənin mühüm vəzifələrindən birini gənc nəslin sağlamlığına xidmət edən vasitə olmasında görürdü. Bu baxımdan «Yeni məktəb» dərslisinin beşinci bölməsində verilmiş «Can sağlığı və naxoşluq», «Təmizlik can sağlığıdır», «Qanın bədəndə dolanması», «Saf qan və qara qan», «Sinirlər və əsəblər», «Ət və bədənin hərəkəti» və s. mətnlər, şeirlər diqqətə cəlb edir. Qeyd olunan mətnlərdə Abbas Səhhət bir həkim kimi hər gün bir şagirdin bədəninin sağlamlığı qeydinə qalmasına, xəstəliklərdən qorunmaq, uzaq olmaq üçün

hər bir şəxsin təmizliyə, gigiyenik qaydalara əməl etməsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Abbas Səhhətə görə, sağlamlığın mənbəyi təmizlikdir, istər məktəbdə, istərsə də evdə qoyulmuş hiyf səhiyyə qaydalarına əməl etməkdir, orqanizmin istirahətini, yuxunu düzgün təşkil etməkdir. Bu deyilənlərə əməl edən hər bir adam (şagird) gümrəh, çevik, elastik bədəne malik olur. Belə adam hər səhər gimnastika ilə məşğul olur, fiziki çalışmalara, bədən tərbiyəsi təmrinlərinə sağlamlığın mühüm vasitəsi kimi baxır. Şairin fikrincə, fiziki təmrinlər, çalışmalar orqanizmin funksional imkanlarını artırır, sağlamlığı təmin edən təbii, habelə gigiyenik amillərlə yanaşı, tərbiyənin mühüm vasitələrindən birinə çevrilir.

Abbas Səhhət uşaqların sağlamlığı, fiziki inkişafı ilə yanaşı, onların zirek, mərd, intizamlı və əxlaqca yetkin bir vətəndaş kimi böyüməsində bədən tərbiyəsi hərəkətləri, fiziki tərbiyə məşğələləri, oyunlar və yarışların əhəmiyyətinə böyük üstünlük verilməsini məsləhət bilirdi.

Abbas Səhhət müasiri və sələfi olan H.Zərdəbi, N.Nərimanov, T.Ş.Simurğ kimi xalqın hiyf-səhiyyə qaydalarına yiyələnməsini zəruri saymaqla, tanınmış, bilikli bir

həkim kimi xalqa, millətə faydalı məsləhətlər verirdi. Onun fikrincə, sərxoşluq, məstlik, spirtli içki sağlamlığın düşmənidir. İçki, sərxoşluq insanın mənəviyyatına, ləyaqətinə mənfi təsir etməklə, adamı hörmətdən salır, ailə münasibətlərinin dağılmasına səbəb olur. Sərxoşluq, içki insan orqanizminə, onun sinir sistemine mənfi təsir edərək müxtəlif xəstəliklərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Sərxoşluq insan heyisiyyətini ayaqlar altına atır, onu çox pis günlərə giriftar edir. Abbas Səhhətə görə, içki, sərxoşluq hər cür əxlaqsızlığın mənbəyidir. O, «Məst və yaxud sərxoş» adlı şeirində içki düşkünü sərxoşun simasını, onun vəziyyətini real, təbii cizgilərlə təsvir edərək göstərirdi ki, içki insanı çirkəbə sürükləyir, onun varlığını məhv edir:

Of, bu məstin nə fəlakətli, yaman haləti var,

Nə kərih mənzəri, bəd surəti, pis adəti var. (A.Səhhət. Əsərləri, I c., Azərbaş, 1975).

Qayğıkeş müəllim, zəmanənin tanınmış təbibi göstərirdi ki, sərxoşluq insan ömrünü bada verir, beləsi həyatın ləzzətini bilməz, izzətsiz yaşayar. İçki insanı fiziki cəhətdən şikəst etdiyi kimi, onun əqlini, şüurununu və əxlaqını da zəhərləyir, cəmiyyət içərisində insanlıqdan xaric edir. İçki, sərxoşluq Abbas Səhhətə görə, insanın ən nəcib, zərif hissələrini məhv edərək, onun vicdan, qeyrət,

namus, şərəf kimi əxlaqi keyfiyyətlərinin inkişafına zərbə vurur, insanlıq mənəviyyatını düşkünləşdirir. Abbas Səhhətin fikrincə, öz şəxsi ləyaqətini, qeyrətini, heysiyyətini qiymətləndirməyən, namusunu qorumayan içki düşkünü olmuş şəxs tək cə ailəsinin deyil, xalqının, vətəninin şərəfini heç vaxt müqəddəs hesab etməz, vətəndaşlıq ləyaqətini qoruyub saxlaya bilməz. Belələri çox asanlıqla öz vətəninə, xalqına da satar.

Abbas Səhhətə görə, fiziki tərbiyə işində möhkəm iradə mühüm amil kimi çıxış edir. Fiziki təmrinlər, oyunlar, turizm uşağın iradəsini möhkəmləndirir, onlarda mətanət, dəyanət, əzmkarlıq, mərdlik və əməksevərlik kimi iradi-mənəvi keyfiyyətlər tərbiyə edir. İradə insanda fərasət, dözümlü və hünər tərbiyə edir. Dözümlü olmaq bədəni möhkəmləndirir. İradəli adam qarşısında qoyduğu məqsədə çatmaq üçün hər cür maneə və çətinlikləri aradan qaldırmağa çalışır. İradə fiziki tərbiyənin, fiziki tərbiyə isə iradənin formalaşması amilinə çevrilir. İradə səyi fiziki keyfiyyətlərlə birləşərək onda xarakteri formalaşdırır və hər bir adamı qarşısına qoyduğu məqsəd naminə ciddi fəaliyyətə sövq edir. Fiziki tərbiyə iradəsiz, iradə isə fiziki təmrinlərsiz mümkün olmur.

Şair fiziki tərbiyənin mühüm amili kimi əməyə yüksək qiymət verirdi.

O, əməyə, fiziki işə sağlamlıq, gümrəhlik mənbəyi kimi baxırdı. Əmək insanın əxlaqına, mənaviyatına, sağlamlığına ciddi təsir edərək onu nəcibləşdirir, ülviləşdirir. O, tənbelliyi sağlamlığın düşməni hesab edirdi. Çünki tənbelliyə alışan hər bir kəs heç bir iş görə bilməz, onu piy basar, yaramaz bir ünsürə çevrilə bilər. Bunun əksi olan çalışqanlıq və işgüzarlıq insan orqanizminin sağlamlığını, gümrəhliyini, yaxşı istiqamətini təmin edir. Abbas Səhhətə görə, insan heç vaxt işdən, zəhmətdən qorxmamalı, çalışmalı, tər tökməlidir. Çünki əmək insanı maddi cəhətdən təmin etməklə bərabər, həm də onu gümrəhləşdirir, ömrü uzadır. Əmək, çalışqanlıq insanın fiziki cəhətdən möhkəm, zirək və diribaş böyüməsinə şərait yaradır, sağlam və gümrəh olmasına, bədənin lazımsız, zəhərli maddələrin tələ ifraz olmasına şərait yaradır. O, «Çalışqanlıq nəticəsi» adlı hekayəsində bir gənci nurani qoca ilə qarşılaşdır. Gənc qocanın sağlam, tunc rəngli qollarına, sağlam vücuduna, pəhləvan cüssəsinə, iti görən gözələrinə, həs-saslıqla eşidən qulaqlarına təəccüblənərək onun belə sağlam olmasının səbəbini soruşur. Qoca cavabında ona deyir ki, oğlum, hər gün tezdən durur, işləyir, axşamlar da erkən yatıram. İşsizlik nədir bilmirəm. Ömrümü işdə, əməkdə, zəhmətdə keçirmişəm.

Çox çalışmışam. Çalışqanlıq, zəhmət bədənimə sağlam etmişdir.

Göründüyü kimi, şair əməyi inkişafın, orqanizmin möhkəmliyinin zəruri şərti hesab edir, sağlamlığın hərəkətverici qüvvəsi sayırdı. Uşaqların yaradıcı imkanları əmək prosesində reallaşır, maddiləşir. Əmək təlimi, bədən tərbiyəsi dərsləri uşaqlarda əmək estetikasının, fiziki kamilliyin formalaşmasına imkan yaradır. Əmək, bədən tərbiyəsi bütövlükdə estetikadır. Onun fikrincə, əmək olmasa, yer üzündə yaşayış da, həyat da olmaz. O, bu fikrini «Əkinçi nəğməsi» adlı şeirində belə ifadə etmişdir:

*Dan, künçül, arpa, buğda əkməsəm,
İlin üç fəslində zəhmət çəkməsəm,
Ac qalmazmı gözəl, məsum uşaqlar?
Mənsiz ketən, kəndir verməz zəmilər,
Çadırsız, yelkənsiz qalar gəmilər,
Nazik donsuz, yayda uşaqlar ağlar,
Suvarmasam, yanar otlar, çiçəklər,
Ac qalanda süd verməyə inəklər,
Nələr olmaz şor, pendir, yağ, qaymaqlar?...*

Abbas Səhhət fiziki tərbiyə işində təbiətə, onun gözəlliyinə, su-ya, təmiz havaya, günəş işığına böyük əhəmiyyət verir, bir həkim kimi insanın sağlamlığında onların əvəzsiz rolunu işıqlı zəkası ilə tərənnüm edir, sözlə təbiətin canlı və ecazkar tablosunu yaradırdı.

Görkəmli həkim, tibb elmləri doktoru, professor Məmmədəmin Əfəndi «Şair müəllimin xatirəsi» adlı məqaləsində bu məsələyə diqqət

yetirərək yazırdı: «Abbas Səhhət bir maarifçi və həkim kimi də xeyli işlər görürdü. Bir dəfə o, müəllimlərdən birinə sağalmaq ümidilə «Dədəgünəş» ziyarətgahına gedən xəstələrin müalicə olunması səbəblərini izah edirdi. Şəriət müəllimi olan müsahibi təkid edirdi ki, «Dədəgünəş»i ziyarət edənlər əsəb xəstəliyindən sağalılar. Abbas Səhhət isə çox nəzakətlə bunun səbəbini xəstələrin isti şəhər mühitindən birdən-birə qayın ağacı və gilə ağacları ilə əhatə olunan dağ kəndində tamamilə başqa şəraitdə düşməsi ilə əlaqələndirirdi. Bir həkim kimi o deyirdi ki, həkim öz xəstəsini ilk görüşdən müalicə etməyə başlayır.

Professor A.Əfəndizadə «Sevimli müəllimi haqqında kiçik bir xatirə» adlı məqaləsində qeyd edir ki, A.Səhhətdən soruşanda: «Bəs siz həkimsiniz, amma uzun illər müəllimlik edirsiniz?» O deyirdi ki, «Mən müəllimlik etməklə öz xalqımın ən ağır xəstəliyini, onun savadsızlığını müalicə edərdim».

Abbas Səhhət həkim kimi də məşhur olmuş, qayğıkeşliyi, təmənnaş, səmərəli müalicələri, mehribanlığı ilə həmyerlilərinin sevimlisinə çevrilmişdir. O, dünyada iki böyük humanist sənət olan həkimliyi müəllimliklə vəhdətdə həyata keçirməklə həm xalqını cismən, həm də mənən müalicə etmişdir.

Şairin tədqiqatçılarından profes-

sor K.Talibzadə yazır ki, xalqına mənən xidmət etmək yolunda fədakarlıq göstərən bir şair ona cismani cəhətdən də yardımdan imtina edə bilməzdi. Çox çəkmir ki, o, «həkim Abbasqulu» adı ilə məşhurlaşır, öz qayğıkeşliyi, təmənnaş, səmərəli müalicələri, mehribanlığı ilə həmyerlilərinin sevimlisinə çevrilir. «Səhhət» təxəllüsü seçməsi təsadüfi deyildi. O, şeirlərində «Səhhət» kəlməsini bəzən həm təxəllüs, həm də şəfa, sağlamlıq mənasında işlətməmişdir.

Abbas Səhhət həkimlik fəaliyyətində orqanizmin düşməni olan yad ünsürlərin, o cümlədən tütün, içki və s. kimi zərərli adətlərə meyli göstərənlərin qəti əleyhdarı olmuşdur. Azərbaycanın tanınmış maarif xatimlərindən biri, şairin dostu Camo Cəbrayılbəyli öz dostu haqqında xatirələrində qeyd edir ki, Tehran universitetinin tibb şöbəsini təzəcə bitirmiş gənc Səhhət İranın məşhur Qaşqay xanı Zərqamüs – seltənətinin saray həkimi işləyir. Bədəncə çox arıq, əsəbi və iştahdan küskün xan möhkəm qəlyan çəkmiş. Bu onun canını daha da qurudur, zəif bədəninə halsızlaşdırarmış. Sənətini çox mükəmməl bilən Səhhət tütünün insan sağlamlığı üçün böyük bəla olduğunu və xana təkidlə ondan əl çəkməyi bildirmişdir.

A.Şaiqın gözəl loğman, əvəzsiz təbib, mükəmməl səhiyyə məktəbi

keçmiş üləmə şəxsiyyəti, onun pe-
daqoji möhüründə, fəaliyyətində də
öz əksini tapırdı. İntohasız xalq mə-
həbbətli qazanmış böyük vətənpər-
vər şairin təmənnaşız həklilik
fəaliyyəti, müəllimlik sərəştərindən
heyrətə gələn akademik Kamal Ta-
libzadə bu barədə yazır: «... müəl-
lim-həkim vətəndaşların fiziki
müalicəsinə də böyük əhəmiyyət
vermiş və bütün ömrü boyu bu səh-
nədə də qızgın fəaliyyət göstərmiş-
dir. O həm dərslərində təbabət
elmindən, həkimlik sənətindən, İrən-
dakı tibb təhsilindən söhbət açır, tez-
tez tələbələr ilə birlikdə Şamaxı
etrafına təbiət seyrinə çıxaraq müa-
licə əhəmiyyətli olan çiçək və otlar-
dan danışır, «Qəndin vücudumuza
olan faydası» kimi elmi məzmun da-
şıyan məqalələr yazır, həm də hə-
kimliklə məşğul olurdu».

Səhhət yaradıcılığında vətən
sevgisi, onun torpağını, namusunu
əzmlə qorumaq üçün dərin məslək,
amal sahibi olmaqla bərabər, həm
də cəsur, igid və mərd olmağın zər-
ruriliyini bildirir. Şair «Tərcümeyi-
halım yazud hululu» adlı şeirində öz
şəxsiyyəti ilə əlaqədar vəziyyətini və
vətən övladı necə olmalıdır sualına
konkret fikrini bildirir:

*Şişə çəksəz də diriyyəni etimi,
Atmaram mən vətənü-millətimi.
Məsləkim tərcümeyi-halımdır
Lütfi-həq qayeyi-amalımdır.*

Bu misralarda şair millət və
vətən uğrunda canından belə keçə-

cəyini bir daha təsdiqləyir. Və şair
bu ideyanı bütün həyatının tərcü-
meyl-halı və əsas qayəsi hesab edir.

Millətin mədəni tərəqqisi uğ-
runda bütün varlığı ilə çarpışan
qüdrətli şairimiz xalqımızın alovlu
vətənpərvəri olan nadir şəxsiyyətlər-
dendir. O, vətənin övladlarını daim
qıvraq, şux, qədd-qamətli, mərd və
mübariz, həm də nikbin görmək ar-
zusu ilə yaşayırdı. A.Səhhət öz yara-
dıcılığında torpağımızın saf təbiətini,
cənnət gözəlliklərini, coğrafi şərai-
tini, əlverişli imkanlarını sağlamlıq
mənbəyi kimi araşdırmağa çox can
atırdı.

Səhhət istər həyatda, istərsə də
bütün fəaliyyət və yaradıcılığında bir
yolu – vahid məslək və əqidə yolunu
seçmişdir. Şairə görə, onun Vətəni
yer üzünün ən gözəl guşələrindən
birdir. Bura əfsanəvi qoca Qafqazın
əsrarəngiz dilbər bir guşəsidir, tərən-
və turaclar bu diyarın soltanıdır.
Ceyran və cüyürlər oylağı olan yer-
lərin uca dağları buludlarla öpüşür,
qalın yamyaşıl meşələri göz oxşayır,
meyvəli bağları cənnəti xatırladır,
adama gəl-gəl deyir, çölləri, çəmən-
ləri gül-çiçəklidir. Şair bu gözəlliyin
ahəngini, ona qovuşan səsləri, sə-
daları belə unutmur, bülbüllərin cəh-
cəhi, turacların, qırqovulların,
kəkliklərin qaqqıltısı aləmi bürüyərək
təbiətə zövq verir. Xeyalları coşdu-
ran, gözəllikləri öz qoynunda bəslə-
yən torpağın özü də bərəkətli, qızıl

kimi qiymətlidir. Və şair bu füsunkar
gözəllikdən ürək açan bir bədii lövhə
yaradaraq onu poeziyaya çevirir.
«Bu məskənin sahibi qocaman
Azərbaycan xalqıdır» - deyərək ba-
hadır güclü erən oğulları ilə öyünən
müdrük və qoçaq xalqına münasibə-
tini belə ifadə edir:

*... O yerdə kim, göyün üzü şəffafdır,
Çeşmələri qayət sərin, safdır.
Səfalıdır lətif abü havası,
Ürək açar lacivərdi səması.
Bulutlara dəyir uca dağlar,
Cənnət guşəsidir gözəl bağlar.
Çöllərində bitir əlvan çiçəklər,
Fərəhlərin bütün tutqun ürəklər.
Övladları qeyrətlidir, damarlı,
Şücaətli, hünərli, etibarlı.
Meyvəlidir ormanında ağaclar,
Qaqıldayır qırqovullar, turaclar.
Cəh-cəh vurur çəmənə bülbülləri,
Meh əsdikcə ətir saçır gülləri...*

Abbas Səhhət insanın fiziki-cis-
mani cəhətdən formalaşmasına fi-
ziki tərbiyənin əsas amillərindən –
hava, su, günəş şüası, təbiət və s.
mühüm rolunu xüsusi qeyd edirdi.
Təbiətin əsrarəngiz gözəlliyinə hey-
ranlığını gizlətməyən vətənpərvər
şairimiz təbiəti sağlamlıq mənbəyi
hesab edirdi. Uşaqların hələ kiçik
yaşlarından belə bir mənbə ilə tə-
masda olmalarını zəruri sayan
Abbas Səhhət təbiəti rəngarəng bo-
yalarla təsvir edirdi. Bu baxımdan
onun «Yaz», «Yay», «Qış», «Yay
səhəri», «Yay gecəsi», «Payız ça-
ğında», «Köç», «Əkinçi nəğməsi»,
«İlk bahar» və s. əsərlərinin hər biri

gözəl rəsm əsəridir. «Yay səhəri»
şeirində aşağıdakı lövhəyə diqqət
yetirsək kifayətdir:

*Od tutub atəşlə qırmızı yonə yandı
Üfüq,
Şəfəqin qırmızı rəngilə işıqlandı üfüq.
Bir qəder çaydan uzaq, od qalamış
dağda çoban,
Oyadır öz sürüsün otlaya yaylaqda
çoban.
Yumşaq göy çəmənün üstə düşüb şəh
gecədən,
İsti yoxdur, hələ var bir balaca məh
gecədən,
Ağ dumanlar ucalır göy üzünə dağlar-
dan,
Çox sərin, havası, keçmə bu
yaylaqlardan.
Gün çıxır, göydə bulud qırmızı rəngə
boyanır,
Kəndlilər çox yorulub uyğudan indi
oyanır,
Pəyədən mal-qaranı bəzi çıxarır qı-
rağa,
Bəzi səhraya gedir işləməyə, bəzi
bağa.*

Şair uşaqlara təbiəti sevdirmək,
yurdumuzun cənnət diyarı olduğunu
anlatmaq və gözəl coğrafi mənzərə-
sini yaratmaq üçün yanaşı, onların fiziki
əməyə meylini gücləndirir, estetik
zövqünü formalaşdırır.

Abbas Səhhət fiziki tərbiyədə,
uşaqların sağlamlığının təmin olun-
masında musiqinin mühüm rol oynadı-
ğını, musiqi ilə, estetik tərbiyə ilə
fiziki tərbiyənin vəhdətinə xüsusi
diqqət yetirmişdir. Onun fikrincə,
musiqi uşaqları şən, gümrəh, sağ-
lam, xəstəliklərə davamlı etməklə

onları fiziki fəallığa, əmək fəaliyyətinə sövq edir. O, bu mühüm məsələni «Nəğmə və musiqinin məktəblərdə əhəmiyyəti» adlı məqaləsində şərh etmişdir. Abbas Səhhətə görə, musiqi uşaqların fiziki sağlamlığına müsbət təsir etməklə yanaşı, həm də onlarda nizam-intizam, estetik hisslər də formalaşdırır. Böyük pedaqoq və təbib bu barədə yazırdı: «Musiqi təliminin hifzi-səhhət üçün də faydası az deyildir. Nəğmə dərslərində uşaqlar dərinlə nəfəs alır və bununla ciyərləri qüvvətlənir və sinələri böyüyür, döş zəifliyindən törəyən xəstəliklərə tutulmağa müstəid olurlar. Bundan əlavə hərəkətlərində də bir nizam vücuda gəlir».

Abbas Səhhət musiqini intizamın saxlanılmasında, yorğunluğun aradan qaldırılmasında mühüm rol oynadığını qeyd edərək göstərirdi ki, nəğmə dərsləri uşaqlar üçün məsumanə bir əyləncədir, belə dərslərdən sonra onların zehinləri dincəlir, sinirləri təskin olar. Musiqi insan əsəblərinə də müsbət təsir göstərir. Bunu nəzərə alan Abbas Səhhət qeyd edirdi ki, həkimlər musiqi ilə bir çox xəstəlikləri müalicə edirlər. Buna rəğmə qeyd etmək yerinə düşər ki, musiqi insanın əsəb sistemində mülayim tərzdə təsir göstərərək, qanın damarlar dövrənini fəallaşdırır, onda xoş ovqat yaradaraq, əhvali-ruhiyyəsini yüksəldir.

Musiqi uşaqlarda dərin hisslər, bəşəri duyğuları, vətənpərvərlik qüruru da oyadır. Musiqi fiziki təmirin icrasında mühüm rol oynayır. Musiqi fiziki hərəkətləri tənzim edərək gümrahlıq, nikbinlik və fərəh yaradır.

Abbas Səhhət təbiətin musiqisinə, onun incəliklərinə böyük əhəmiyyət vermiş, Vətənin parlaq ulduzlu səmasını, güllü-çiçəkli çöllərini, şəffaf sularını, səfalı abı-havasını, buludlara dəyən uca dağlarını, cənnət guşəsi olan bağlarını, qeyrətli övladlarını, meyvəli ormanlarını böyük bir məhəbbətlə tərənnüm etmişdir. Abbas Səhhətə görə, Vətəndə doğulan, böyüyən hər bir şəxs sağlam olmalı, özünün sağlamlığını qorumalı, xəstəliyini isə şəfa sularıyla, gözəl, təmiz havası ilə müalicə etməlidir. Bir sözlə, Abbas Səhhət bütün yaradıcılığı və fəaliyyəti dövrü xalqının həm mənəvi, həm cismani, həm də fiziki sağlamlığına xidmət etmişdir.

«Əhmədin qeyrəti» poemasında Abbas Səhhət yaradıcılığının yeni bir səhifəsinin açıldığını görürük. Belə ki, poemada real və konkret hadisələr təhlil olunur. Çarizm əleyhinə güclənən inqilabi mübarizənin böyük bir dalğası qonşu ərəzilərə də təsir göstərir. Cənubi Azərbaycandan gəlmiş Əhməd bu prosesin içində yetkinləşir, mətinləşir. Əhmədin dönməz iradəsi məqsəd və fəa-

liyyəti ilə birləşərək onu mübariz bir vətən fədaisinə çevirir. Səttarxanın başçılığı ilə Məmmədli şah (1905-1907) istibdadına qarşı başlanan azadlıq hərəkatı onun da vətənpərvərlik hissini coşdurur və Əhməd fədailər dəstəsinə qoşulur. Qorxmaz, inadkar və cürətli gənc olan Əhməd «qeyzlənmiş şir» kimi döyüşə atılır:

Vətəni belə görcək qeyrətindən ağladı.

Uğrunda ölmək üçün belin möhkəm bağladı.

Pa-piyada düşdü yola gətsin çatsın ləşgərə.

Taqət kəsən qarlı külək gərçi davam edirdi.

Cəsarelli Əhməd lakin qeyrət ilə gedirdi...

Aslan kimi birdən-birə cürətləndi o anda.

Meyidlərin arasından addımladı irəli...

Əhməd dedi: «Mən də burda ölüb dönməyəm geri»

Fədailər dilirənə ricət etdi dübarə.

Millətin xoşbəxt və firavan həyatını, səadət açarını məzlumluqdan, bədbinlikdən, zülm və istismarın xilas yolunu, nicat işığını mübarizədə, fədakarlıqda axtaran Abbas Səhhət onların əqli və fiziki qüdrətini başlıca qayə hesab edirdi:

Qüvvəyə bağlıdır aləmdə həyat.

Qüvvədən nəşət edir mövcudat.

Qüvvətin varsa, yaşarsan məsud,

Yoxsa, şəksiz olacaqsan nabud.

- deyən şair xalqının cavanmərdlərini qüvvətli, təkidlə və əzmkar olmağa səsləyir, həyat mübarizəsində qalib gəlməyin zərurətindən danı-

şırdı. Şəirdən bir daha aydın görünür ki, Vətən yolunda canını əsirgəməyən Əhməd sadəcə bir inqilabçı deyil, o, ağır fiziki əmək və gərgin zəhmət şəraitində möhkəmlənmiş, qabarlı şişmiş ɵllərə, möhkəm əzalara malik olub. Vətən uğrunda ölmək üçün belin möhkəm bağlayır. Əhmədin xarakterindən bu ərənlik, qorxmazlıq, dəyanət onun fiziki möhkəmliyini şərtləndirən əsas cəhətlərdəndir.

Abbas Səhhətin həyat və yaradıcılığına nəzər saldıqda, biz onun şəxsi həyatında fiziki tərbiyənin bəzi işartlarına – piyada gəzinti, turizm və səyahətlərin mühüm yer tutduğunun da şahidi oluruq. Şair 1834-cü ildə Məşhəd şəhərində dini təhsil almaq üçün səfərə çıxmış, Tehranda libb elmi ilə mükəmməl məşğul olmuş, 1898-ci ildə Şiraza gəlib Sədi və Hafiz poeziyasının qüdrətindən ilham alaraq, onlara bir sıra şeirlər həsr etmişdir. Beləliklə, şairin Şamaxıdan İrana qədər qət etdiyi çox uzun bir məsafə, habelə 1901-ci ildə yenidən vətəni Şamaxıya qayıtması uzun bir turist səfərini xatırladır.

Müalicə etdiyi xəstələrə sükunətin, süstlüyün, tənbelliyin, insan orqanlarına qənim olmasını, hərəkilinin, mütəhərrikiyin isə gümrah və qıvrıqlığın əsas rəhni olmasını Abbas Səhhət istedadlı bir həkim kimi müasirlərinə dönə-dönə inandırır. Piyada, istərsə də atla

gəzintiye şəxsi həyatında böyük üstünlük verən Səhhet bu problemi bir sağlamlıq mənbəyi kimi ətrafındakılara da məsləhət görür, piyada gəzintini sağlamlığın əsas amili kimi yüksək dəyərləndirirdi.

Turizm və səyahətlərə güclü meyli onun 1913-cü ildə Şimali Qafqazın səfali və təmiz havalı, yaşıl ormanlı, ləçəyi qarlı qırılmaz silsiləli dağlarını və saf sulu bir çox ərəzilərinə aparıb çıxarır. Sonra Volqa boyu ilə Həştərxan, Volqoqrad, Kamışın, Saratov, Samara, Tolyatti və b. şəhərləri gəmi ilə səyahət etməsi onun yaradıcılığına müsbət təsir göstərir,

dövrünün tanınmış ziyalısı kimi daha dolğun və məzmunlu əsərlər yazmasına zəmin yaradır. Və şair Şamaxıya qayıtdıqdan sonra gəzib dolaşdığı həmin yerlərin əsrarəngiz gözəlliyini, təbiət təsvirlərini əks etdirən və bu günümüze gəlib çatmayan «Volqa səyahəti» adlı romanını da yazmışdır.

Bundan əlavə, Abbas Səhhetin Azərbaycan diyarında yurd-yurd, oymaq-oymaq gəzdiyi oylaqlar, ovlaqlar, düzənlər, meşələr, onun alovlu Vətən məhəbbətini gücləndirmiş, sönməz yurd sevgisini qəlbində daha da şölələndirmişdir.

OXUCULARIN NƏZƏRİNƏ

Jurnalımıza 2019-cu il üçün abunə yazılışı davam edir.

Bakı şəhəri üzrə abunə yazılmaq istəyənlər aşağıdakı mətbuat yayımı firmalarına müraciət edə bilərlər:

1. "Qasid". Ünvan: Cavadxan, 21; telefon: 4-93-16-43; 4-30-02-24
2. "Səma". Ünvan: H.Cavid, 9, mənzil 63; telefon: 4-94-09-59; 4-94-02-52
3. "Kaspi". Ünvan: Mətbuat pr., 25; telefon: 5-10-61-96
4. "Qaya". Ünvan: Akademik H.Əliyev küç., 82 "q"; telefon: 5-64-63-45; 4-65-67-13

Rayonlarda isə abunəni Azərbaycan Mətbuat Yayımı İstehsalat Birliyinin yerli yayım şöbələri aparır.

Redaksiya.

TARIXİ - FƏLSƏFİ YÜK və MÜHÜM İDEYA DAŞIYAN OBRAZ (yaxud azadlığın və cəsarətin simvolu – Bozqurd)

İmran VERDİYEV,

Oğuz rayonundakı Yaqublu kənd T.Babayev adına tam orta məktəbin müəllimi, Əməkdar müəllim

Məqalədə yetişməkdə olan nəslin istiqlal təfəkkürünün və milli-mənlik şüurunun formalaşmasındakı rolu nəzərə alınaraq bədii nümunələrdə yaradılmış, haqqında söhbət açılan və adı çəkilən Bozqurd obrazının mənə dəyəri və tarixi-fəlsəfi yükü araşdırılır. Təhsil müəssisələrində onun haqqında tarixi-mədəni kontekstdə və türk etnik-mədəni sistemi çərçivəsində geniş informasiya verilməsinin vacibliyinə toxunulur.

Bədii əsərlərdə mifoloji mətnlərdən götürülmüş obrazlarla tez – tez rastlaşırıq. Bəzi bədii nümunələrdə onlar incəlikləri ilə təsvir edilir, bəzilərdə bu obrazların iştirakı ilə baş vermiş hadisələr barədə danışılır, bəzilərdə isə sadəcə həmin obrazların adları çəkilir. Əlbəttə, bədii əsərlərə gətirilən mifoloji obrazlar və ya onlarla bağlı söz (ad) və ifadələr müəyyən məqsəd daşıyır və əsərdəki əsas fikirlərin çatdırılması baxımından əhəmiyyətli, ideyanın qavranılmasında mühüm rol oynayır.

Tədris edilən və sinifdən xaric oxu kimi məsləhət görülən bədii əsərlərdə təsadüf edilən çoxsaylı belə obrazlardan biri də tarixi-fəlsəfi, o cümlədən, ideya yükünü hələ də ünvanlara çatdırmaqda davam edən "qurd" və ya "bozqurd" obrazıdır. Bozqurd türk mifoloji sisteminə əsas obrazlardan biridir. Türkün on min illik mifik yaradıcılığında, dastan və əfsanələrində, adət və ənənələrində, bir

sözə, həyatının bütün məqamlarında önəmli yer tutan bozqurd onun ədəbiyyatından, özəlliklə poeziyasından da yan keçməyib. Bozqurd ünvanlı poeziyada bozqurd qutsal varlıq olaraq təqdim edilir, nicat yeri kimi bozqurda (əslində bozqurdluq ruhuna) müraciət olunur. Bununla bağlı ümumtürk, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatından istənilən qədər nümunə göstərmək mümkündür [1].

Təcrübə göstərir ki, təhsil alanlar müxtəlif əski türk dastan, əfsanə, nağıl, atalar sözü və məsələlərdə, həmçinin yazılı ədəbiyyat nümunələrində (xüsusən poeziya nümunələrində) "qurd" sözünün, o cümlədən "Kitabi Dədə Qorqud" dastanının müxtəlif boylarında rastlaşdıqları "qurd üzü mübarəkdir, qurd ilə xəbərləşim", "qara başım qurban olsun, qurdum, sana", "issiz yerin qurdu kibi ulaşılar", "əzəvay qurd ənügi erkəgində bir köküm var", "yeni bayırın qurduna bənzər igidlərim"; N.Gəncəvinin "İsgən-

dərnəmə" poeməsindən "Gəldi qurd ağzından sübhün nəfəsi, Keşikçi itinini kəsildi səsi" bəyindəki "qurd ağzı"; "Koroğlu ilə Bolu bəy" qolunun tədrisi zamanı "yeyib qurdlarınla uluşım, dağlar", Koroğlu qoşmalarında "gərək budur qurddan olan qurd olsun", "... adım qurd oldu, qurd oldu" deyimləri; atalar sözlərində təsadüf etdiyimiz "Qurd görəndə salavat çəvir", "Qarşına qurd çıxsa, əlinə pay gələr"; müasirlərimizin şeirlərindəki qurdbaşı bayrağın balası bayraq" (B.Vahabzadə: "Bayraq"), "dur, özünü bozqurd eylə" (M.Araz: "Ayağa dur, Azərbaycan"), "Bozqurd sənə, bozqurd mənəm, Bu qurd kimi düşməni bir gün yenəm" (X.Rza: "Bozqurd"), "Namazını qurd üzünə, Yarpaq üstə qılan gəlsin.", "Yuxumda bir ağız qurd ular keçər" (R.Behrudi: "Vida türküsü" və "Boz qurd"), "Mən bir acı yalquzaq, Qurd ulayır içimdə" (M.Yaqub: "Tənhalığın üsyanı"), "Qorqudun, boz qurdu, türk ulun olum" (F.Böyükkişi: "Mən də sən kimi təkəm, tənhayam...") və s. kimi ifadə və cümlələrdəki "qurd" sözü ilə bağlı mənaları başa düşməkdə çətinlik çəkirlər. Çox zaman "qurd" sözünü ya mənfi mənada başa düşür, ya da ən yaxşı halda "qurdu türkün xilaskarı olduğunu" söyləməklə kifayətlənirlər. Oradakı tarixi-fəlsəfi yükü, qurda əski insan tərəfindən aid edilən geniş anlam-ları, bu anlamların qədim dünyanı dərk və hiss etməsi (geniş mənada yox) ilə az-çox dərəcədə bağlılığını başa düşmürlər. Şübhəsiz ki, məhdud informasiya obrazlarda ifadə edilən fikrin, bütövlükdə isə əsərlərin ideyasının başa düşülməsinə kifayət etmir. Çünki "bədi əsərlər bütöv, tam bir mexanizmə,

orqanizmə bənzəyir. Mexanizmin hər hansı hissəsi sıradan çıxdıqda o, işə düşmədiyi kimi, bədii əsərin başlıca ideyası ilə bağlı sözün mənası da təhlil zamanı təhsil alana (həmçinin oxucuya) aydın olmadıqda əsərin məzmunu oxucuya şəkildə mənimsənilir, sənətkarın lazıma maq istədiyi əsas fikir - əsərin ideyası anlaşılır..." (Ş.Mikayılov). Ona görə də dərslərdə kurikulum üzrə öyrədilən və sinifdən xaric oxu üçün tövsiyə edilən əsərlərin mütəlləsi zamanı "müəyyən ideya daşıyıcısı" olan mifoloji obrazlar barədə dolğun məlumatlar verilməli, onların fəlsəfi tutumu, mənə dəyəri və lərin xarakterindəki mühüm cəhətlərin aydınlaşdırılması, davranış və əməllərin qiymət verilməsi əsərin ideyasını müəy-turlu mifoloji obrazların funksionallığının düzgün qavranılması üçün onların təbii tarixi-mədəni kontekstə çıxarılması və türk etnik-mədəni sistemi çərçivəsində araşdırılması zəruridir. Böyük bir arealda türk mifoloji varlıqlarının hədsiz çoxluğu ilə yanaşı, onların müəyyən qismi çoxlu ətraflı məlumatın olmaması, üstəlik zəngin mənə potensialından məhrum zəngin obrazlarla bağlı bilgilərin ayrı-ayrı türk xalqları arasında davamlı dəyişməsi nəzərə alınmaqla, türk mifşünaslığına dair araşdırmaların mövcud təcrübəsinin [2] verdiyi imkanlardan da istifadə edilməklə bozqurd barədə təhsil alanlara tam və ətraflı məlumat verilməlidir.

Bu zaman unutmamaq lazım deyil ki, mifoloji personajlarla ədəbi əsərlərdəki personajlar arasında fərqlər mövcuddur. Mif janr hadisəsi olmadığı kimi, mifoloji mətn də ədəbi mətn deyil.

Mifoloji personaj insanın təbiətlə iç-içə olduğu düşüncəsinə söykənən, ətraf aləmdəki hadisə və nəsənlərini antropomorflaşdıran mifoloji təfəkkürün məsuludur. Bütün yaşayışı simvolikaya büründüyü üçün qədim insan simvollarla düşünüb, onu əhatə edən aləmi simvollar yığımı kimi də qavrayıb qəbul etmişdir. K.Q.Yunqun təbircə desək, qədim mifik təfəkkürün ilkin obrazları məhz sadə simvollar vasitəsi ilə ötürülərək dövrümüzdə gəlib çatmışdır. Mifoloji obrazlar da müəyyən mənada özlüyündə simvollarıdır. Araşdırmalar göstərir ki, əski çağ düşüncəsindən ötrü dünyanı dərkən başlıca vasitəsi gerçəkdən mifoloji obrazlar (reallıq kimi təsəvvür edilir) olmuşdur [2.38]. Mifoloji mətnlərdə anlaşılan nə varsa, «gerçəkdə baş verən bir presedent», yaşanmış bir gerçəklik kimi qavranılır. Onu metaforanın ön planda olduğu ədəbi mətndən fərqləndirən başlıca xüsusiyyət də bundan ibarətdir. Yəni dünyanı dərk və ifadə baxımından onlar arasında ciddi fərqlər var. Ədəbi əsər metaforasız, məcazi anlam olmadan keçinə bilmir. Mifoloji mətn içərisində isə gerçəkliyi məcazi anlama tərzinə yer yoxdur [2.38].

Bu gün dünyada qurdu ilə bağlı külli miqdarda yer adı, heykəl, adət-ənənələr, mərasimlər vardır. Amerikada yaşayan Mayya tayfaları bu gün də qurda sitayiş edirlər, Romanın simvolu kimi qurd qəbul edilir, Cənubi Amerika hinduları qurdu döyüşə aparan sərkərdə kimi qəbul edirlər, Avrasiyada qurd daha çox yol göstərən kimi xarakterizə edilirsə, Qərbi Avropada ona daha çox ilkin başlanğıc kimi münasibət bəsləyirlər. Qurdlarla bağlı Hans Bidermanın məş-

hur "Simvollar ensiklopediyası"nda da xeyli maraqlı məlumatlar var. Məsələn, Qədim misirlilər qurdbaşı tanrılara müharibə tanrısı kimi sitayiş edirdilər. Slavyan mifologiyasında isə qurda şər in elçisi kimi yanaşılır. Yazdıqlarımızı ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olur ki, bütün hallarda qurd bəşəriyyətin əzəl çağlarından insanların düşüncəsində, arzu və niyyətlərində özünə möhkəm yer eləyib [3].

Tarix sübut edir ki, qurda ən çox önəm verən türklər olub. Onlar qurd (bozqurd) kultuna xüsusi bir ehtiramla bəğlidirlər. Təsadüfi deyil ki, türklərdə bozqurd həmişə müqəddəs tutulmuşdur. Bəzi türk xalqları bozqurdu hörmətlə tanrı oğlu adlandırırdılar. Altay dağlarında, qədim hun məskənlərində çoxlu qurd tanrı heykəlləri, dişlərini qıcırtmış və quyruğunu belinə qaldırmış zolaqlı qurd təsvirləri vardır. Qədim türk əfsanə və dastanlarında çoxlu qurd personajlarının və onlara xüsusi ehtiramın olduğunu görürük. Göytürklərin göy bayraqlarında qurd başı rəsmi vardı. Qədim türklərin dini inanışlarından danışan Çin qaynaqlarında Ötügen (kultdur) qurdbaşı varlıq olaraq xatırlanırdı. Ə.Firdovsi "Şahnamə" əsərində türklərin yaşadığı yerləri "keşvare qorqsar" ("qurdlar məskəni") adlandırır.

Xalq inanclarında qurd dişinin cibdə daşınmasının nəzərdən qoruyacağına inanılırdı. Yuxuda və ya gəzərkən qurd görmək xeyirə yozulardı. Hamilə qadının nəzərdən qorunması üçün yastığının altına qurd dişi və ya dərisi qoyular, yeni doğulan oğlan uşağının beşiyinin dörd tərəfinə qurd şəkli çəkilirdi. Qurdu parçaladığı qoyun murdar sayılmazdı.

Südü kəsilməmiş anaların yenidən südünün gəlməsi üçün qurd əli dualarla qadının döşlərində gəzdirilər, bədəninin bir yerində ağrısı olan və ya boğazı gələn uşaqların ağrıyan bölgələrinə "qayıt, qayıt" deyilərək yenə qurd əli sürtülərdi. Bizcə, bu örnəklər qurdun əski türk düşüncə və inancında hansı anlam daşdığını bəlli etmək üçün kifayətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu inancların bir qismi indi də yaşamaqdadır. Qurd adı ilə bağlı çoxsaylı toponimlərin mövcudluğu, yuxarıda göstərilən inanclarla yanaşı, qurdu söymək və ona qarşı gəlməyin günah sayılması, "qurd üzünün mübarək" hesab edilməsi, şans gətirən adama "qurdu uladı" və ac adama "qurd kimi acımış" deyilməsi, qorxmaz, cəsur, dözümlü və təcrübəli insanlar barədə söylənilən "qurdlarla dolaşır", "qurd ürəyi yeyib", "qurd kimi öz qanını yalayır", "qurdla qiyamətə qalacaq", "qoca qurd" kimi ifadələr, qurdla bağlı andlar ("Bozqurdun ruhuna and olsun", "And olsun bozqurdun mübarək üzünə" və s.), atalar sözləri ("Qurdun adı, yesə də, qurddur, yeməsə də", "Qurdun səbəbinə quş da yeyər", "Qurdu nə qədər əhəlləşdirsən, gözü yenə meşəyə baxacaq." və s.), məsələlər ("Kor qurdun qismətini verən Allah mənim də qismətimi verər", "Qurd getdi yazıya, meydan qaldı tazıya", "Süfrəmizin qurd payı" və s.), nağıllar ("Kor qurdun qisməti" və s.), oyunlar ("Yoldaş, məni qurd apardı" və s.), adətlər ("Qurd ağız bağlamaq", "Qurd ayağı gətirmək" və s.) və s. qurd barədə əski inancların uzantısı olub, hələ də türkün düşüncəsində boz qurdun öz qutsallığını, Tanrı qatında özəl məqama sahib olduğunu və bu yöndə çağdaş

türkün əski türklə düşüncə ortağı olduğunu bildirir. Deməli, bozqurd ideya daşıyıcısı kimi hələ də yaşayır.

Türk inanışlarına görə bozqurdun rolu (funksiyası) üç şəkildədir; ata (əcdad), rəhbər (yol göstərən, hamı) və qurtarıcı (xilaskar) [4].

Qədim türklər özlərini təbiətdən ayırmadığı, ətraf mühiti anlayıb dərk etdiyi mifoloji zamanda - ilkin zamanda - əcdadlarının zamanında yaranışlarında, soylarında qurdla qohumluq bağları olduğunu iddia edər, nəsillərinin bu müqəddəs varlıqdan törədiyinə inanırdılar. Təsədüfi deyil ki, mifoloji zamanda yaratdıqları çox əski dastanların bəzilərində ana (məsələn: "Bozqurd" və "Asena" dastanlarında), bəzilərində ata (məsələn: "Törəyiş", "Doqquz Oğuz – On Uyğur" dastanlarında) olaraq görülən bozqurd türk nəslinin yoxolma təhlükəsi yarananda ortaya çıxır və nəslin davam etməsini saxlayır. Bir hun əfsanəsində doqquz oğuzların törəməsini qurd – insan cütləşməsi davam etdirir. Çou-shu adlı Çin xanədan xronikasında törəyiş əfsanəsi ilə ilgili xəbər, Ərgənəkön dastanı və çox qədim bir türk əfsanəsində dişi qurdun tək qalmış uşağı himayə etməsi, VI əsrə aid bir daş qəbirdə, Kül Tikin kitabələrinin birində qurddan süd əmən uşaq təsviri, 1957-ci ildə (sonuncu fakt) Türkmənistan ərazisində insan övladının qurdlar tərəfindən bəslənməsi hadisəsinin baş verməsi və digər mənbələr də deyilənlərə inam oyadır.

Türklər boz qurdu həm də bir hamı, rəhbər kimi qəbul edirlər. Mifoloji materiallarda, o cümlədən qədim türk dastanlarında görülür ki, millətin həyatının həlledici anında bozqurd on-

lara yol göstərir, rəhbərlik edir. Məsələn, "Ərgənəkön" dastanında və "Kut dağı" əfsanəsində bozqurdun rəhbər rolunu aydın görmək mümkündür. "Oğuz Xaqan dastanı"nda Oğuz Xaqana göydən enən işığın içərisindən çıxan göy qurd yol göstərir.

Materialar bozqurdun həm də qurtarıcı olduğunu deyir. Türk zor duruma düşəndə bozqurd ortaya çıxaraq onu qurtarır. "Köç", "Manas", "Ərgənəkön" dastanlarında bozqurd qurtarıcıdır. İndiyədək mövcud olan bir tatar əfsanəsində görülür ki, meşədə azaraq düşmənlərin mühasirəsində qalan köçəri qəbiləni bir qurd mühasirədən çıxarır, məhv olmasına imkan vermir.

Bozqurdun əcdadlıq funksiyası əsasən Göy Türk xaqanlığında tanınmışdır. Oğuzlarda onun əsas funksiyaları yol göstərən və xilaskardır [5].

Gerçəklik budur ki, heç zaman bütə tapınmayan türk bozqurdu simgə olaraq seçib. Bozqurdun simgə olduğu sürəcdə türk yenilməz oldu. Məhz bunu çox yaxşı bilən türk düşmənləri bozqurdu, əslində bozqurd ruhunu türkdən almağa çalışdılar. Bunlar sadəcə düşüncə və gəlişi gözəl sözlər deyil, gerçək tarixi faktlara dayanan məntiqi sonuclardır. SSRİ-nin yarandığı ilk illərdə türkün və türklüyün düşməni olan Lenin türkiyəli araşdırmaçı yazar İlhan Bardakçıya belə demişdi: "Türkiyədə kommünizmi yerləşirmək üçün öncə onlara dinlərini, milliyyətlərini unutmur və qafalarına yerləşmiş olan bozqurd əfsanəsini söküp atmaq lazımdır" [6].

Bəs nə üçün türklər digər yirticiləri deyil, məhz qurdu əcdad, rəhbər və xilaskar "seçir"? Bu məsələ təhsil alanlara

türk etnik-mədəni sistemi çərgivəsində aydınlaşdırılmalıdır. Onlar bilməlidirlər ki, qurdların insan düşüncəsi ilə qəbul edilən müsbət cəhətləri hansılardır və onların hansı xüsusiyyətləri şüurlu insanın davranışına daha yaxındır.

Türk ən əski çağlardan fiziki gücə deyil, mənavi böyüklüyə tapınırmışdı. Heç təsadüfi deyildir ki, Səlcuqlar dövründə güney Azərbaycanda yaradılan bir nımçədə yazılmışdı: "Türklə ucuz başla danışmaq olmaz [7]. Dünyanın cansız əşyalara tapındığı dönmədə türk yaradıcı olaraq Tanrını tanıdı. Yaradılışdan ruhu ruhuyla tən gələn bozqurdu məhz əlçatmaz ruhuna görə sevdi, əyilməzliyinə, mərdliyinə, özgür ruhuna görə özünə simvol olaraq seçdi. Türk güc axtarışında olsaydı aslanı, pələngi və s. simgə seçərdi. Bozqurdu simgə olaraq seçən türk bozqurdun özü kimi əyilməz yaşadı, özgürlük vurğunu oldu. Bu ruh türkün enerji qaynağı oldu [1].

Qədim türklərin düşüncəsinə görə, qurdlar heç də insanlara zərər verən yox, əksinə, dünyamızı əyriliklərdən təmizləmək kimi Tanrı missiyasını öz üzərinə götürmüş canlılardır. Tədqiqatçılar (M.Seyidov, M.Həkimov, N.Hacıheydərli, C.Bəydili, C.Bayramlı, O.Salayev, R.Qafarlı və b.) türklərin xarakterik xüsusiyyətlərinin bir çoxunun qurd psixologiyası üzərində qurulduğunu və hardasa onu xatırlatdığını göstərir. Məsələn, aşağıda qeyd edilənlərə diqqət edək :

1. Qurd azadlıqsevən heyvandır. Həmişə azadlığa can atır. O, yeganə yirtici heyvandır ki, əhəlləşdirmək və zəncirləmək mümkün deyil. Pəncəsi tələyə düşəndə belə qurd onu dişləri ilə

didib-parçalayıb özünü xilas edir. Əgər bozqurd ona saldıran çox sayda yırtıcının qarşısında çıxılmaz vəziyyətdə qalarsa, əsir olmamaq üçün köksünü parçalayıb özünü öldürür. Bozqurdlar məğrur və heç nəyə baş əyməyən heyvanlardır. Onlar heç bir zaman ev heyvanları ola bilməzlər. İnsanla dost olurlar, amma it, ya da başqa heyvan kimi insana tabe olmaz, kölələşməzlər. Çünki bozqurd ev itləri kimi havayı yemək üçün sahibinə yalıtmaqdan daha, hürriyyətdən acıqdan ölməyi üstün tutur. Onlar məğlub ola bilərlər, amma əyilməzlər, öldürülərlər, diz çökməzlər, ovlanırlar, həbsə düşməzlər. Yuxarıda sadaladığımız xüsusiyyətlərin böyük əksəriyyətinə Azərbaycan və Anadolu türklərinin, habelə, türkmənlərin psixologiyasında rast gələ bilərik. Türklər hər zaman azad və sərbəst olmağa üstünlük verirlər. Türklər o dərəcədə qorxmaz olublar ki, İslamın 2-ci xəlifəsi Ömər onlar haqqında belə deyib: "Türkü yaraladınsa, hökmən onun işini bitir. Əks təqdirdə o əlinə düşən ilk imkanda geri qayıdacaq və sizə o zaman aman olmayacaq. Onlar geri çəkilməyi, uduzmağı qəbul etmirlər". Sonuncu dini insanlara təlqin edən Həzrəti-Məhəmməd isə arəblərə xitabən bunları söyləyib: "Türklər sizə toxunanadək onlara toxunmayın" [8].

2. Qurd heç vaxt təkbəşinə hərəkət etmir. Sürü onun üçün kollektiv özünü müdafiə xarakteri daşıyır. Onun öz lideri var. Qurd qurduğu ilə dərk edir ki, təkdən səs çıxmaz. Türklər də hər zaman öz dövlətinə sadıq qalmağa, kollektivin rəyi ilə hesablaşmağa, dar gündə özünü kollektivin bir üzvü kimi görməyə üstün-

lük verirlər.

3. Qurd ailəsinə, evinə sadıqdır. Balalarının, xanımının yolunda canını qurban verməyə hazırdır. Dışisi ölənlər qurd ömrünün sonuna kimi başqa dişilə "evlənmiş". Dışisini başqa bir erkəklə görəndə qurd onu parça-parça edib, yalnızca kimi yaşamağa belə razı olur.

4. Yaşadığı əraziyə, ailəsinə, öz növündən olan digər qurda təcavüz olarsa, qəzəbli qurdun qarşısını heç bir canlı ala bilməz.

5. Tanrıya sevgi qurdun qanındadır. Üzü hər zaman Tanrıya doğru olan qurd ağzını göyə tutub uladıqda belə gözlərini yumur, bir növ "daxilən saflaşır" və Tanrıya məxsus olduğunu göstərir. Təsədüfi deyil ki, göy qurdun adı keçən dastan və əfsanələrdə onun göylərdən endiyini və bəzən də Oğuz Xaqan dastanında olduğu kimi ağ işığın içindən çıxdığını görürük. Bütün hallarda göy qurd (Tanrı tərəfindən göndərilmiş) xilaskar, qurtarıcı obrazında təqdim olunur. Qurdun ulaması birliyə çağırış kimi mənalandırılır [9].

Sadaladığımız xüsusiyyətlərin böyük əksəriyyətinə türklərin psixologiyasında rast gələ bilərik. Türklər özləri də xasiyyət və davranışları ilə qurd arasında elementar oxşarlıqlar görürdülər. Hətta aypara taktikası (və ya Turan türk taktikası) adı verilən yarımqəvrə ilə düşməni ortaya götürüb çevrəni qapamaq strategiyasının qurdlardan götürülərək ilk dəfə türklər tərəfindən tətbiq edildiyi ehtimal olunur.

Türk (Oğuz) – qurd münasibətlərinin arxaik semantikasının araşdırıcıları da türklərdə qurd obrazına məxsus mifoloji cizgiləri təsdiqləyirlər. "Kitabi Dədə

Qorqud"dakı qurdun Salur Qazan tərəfindən "ər" adlandırılması ("Qarla yağış yağanda ər kimi duranı") faktı Oğuzun funksiyasının qurdun funksiyasından fərqlənmədiyini göstərir. Hər iki obraz "ər" semantemində birləşir. Türklər də qurd kimi hər zaman qorxmaz, azad və sərbəst olmağa, öz dövlətinə, ailəsinə sadıq qalmağa, kollektivin rəyi ilə hesablaşmağa, dar gündə özünü kollektivin bir üzvü kimi görməyə üstünlük vermiş, "Tanrı Milləti" olduqlarını dəfələrlə sübut etmişlər.

Qurdun növləri çoxdur. Bəs nə üçün türklər ancaq bozqurdu simgə kimi qəbul edirlər? Çünki qədim türklərin psixologiyası ancaq bozqurdun "psixologiyası" ilə tən gəlirdi. Yuxarıda göstərilən nümunələr də bunun sübutu ola bilər.

"Bozqurd" və ya "göy saçaqlı qurd" adlanan heyvan yalnız müəyyən zamanda zühdur edir və yalnızca qurdur. Yəni o, digər heyvanlar kimi təbiətdə yaşamır, səmavidir. Ancaq ehtiyac olduqda, türklərin çətin zamanında üzə çıxır. Əski türk dastan, əfsanə və deyimlərində bozqurdla yanaşı göy qurd (gök kurt) və göy bürü (gök bürü) obrazına da rast gəlirik. Burada «göy» sözü rəng anlamında deyil, «göylərdən enmiş», «göy mənşəli», «qutsal», "qurd" sözü isə "qurtuluş" anlamındadır [10]. Təsədüfi deyil ki, göy qurdun adı keçən dastan və əfsanələrdə onun göylərdən endiyini və bəzən də göydən enən ağ işığın içindən çıxdığını görürük. Əksər hallarda göy qurd (Tanrı tərəfindən göndərilmiş) xilaskar, qurtarıcı obrazında təqdim olunur. Əski türk isə yalnız qutsal saydığı varlıqlara göy (gök) ismini verirdi. Bir sözlə,

əski türklərin bozqurdu simvol olaraq seçməsinin iki ana səbəbi aşağıdakılar olmuşdur:

1. Bozqurdun başqa heç bir canlıda olmayan üstün özəllikləri

2. Bozqurdun Göy mənşəli (gök kurt) – müqəddəs olması

Bu xüsusiyyətlərə görə, türklər azadlıqlarının limsalı olaraq bozqurdu özlərinə simvol seçiblər [1].

Yəqin çoxunuz qurd adam, yaxud ay bədirlənəndə bəzi insanların qurda dönməsi barədə əfsanələri eşitmiş və ya oxumusunuz. Dünya xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının mifoloji mətnlərində (məsələn: "Qurd Zalxa" və "Qurd adam") insanın qurda çevrilməsi barədə kifayət qədər material vardır. Vaxtı ilə tarixin atası sayılan Herodot da öz əsərlərində bu barədə söhbət açmışdır. Tarixdə 1520 – 1630-cu illərdə Avropada otuz mindən çox qurd adam hadisəsi qeydə alınmışdır. Son illərdə məlum olmuşdur ki, sovetlər dönməsində Moskva və Sank Peterburqdakı institutlarda gizli şəkildə insanın qurda çevrilməsi ilə bağlı araşdırmalar aparılmışdır.

Elm bu yaxınlara kimi insanın qurda çevrilməsi fonemini rədd edirdi. Lakin son vaxtlar Rusiya Milli Elmlər Akademiyası və Amerika Səhiyyə Assosiasiyası apardıqları ekspedisiyaların nəticələrinə əsaslanan dəqiq faktlar və dəlillərə istinad edərək bəyan etdilər ki, insanın qurda çevrilməsi fenomeni var. Rusiyanın şimalında məskunlaşmış, əsasən, türk əsilli xalqların şamanları, Şimali Amerika hinduları (əsasən türk əsilli), Yaxın Şərqdəki türk tayfalarının bəzi şəxslərinin yaman ruhlarla döyüşmək üçün qurda dönmələri elmi məqalələrdə təsdiq olunur

[11]. Məqalələrdə göstərilir ki, türk şamanlar arasında müxtəlif dua və ayinlərin köməyi ilə asanlıqla qurda çevrilə bilənlər (onlara "noyd" deyirlər) indi də vardır. Bu zaman onların insan olduqlarını ancaq gözlərindən və səslərindən tanımaq mümkündür.

Qurda, o cümlədən digər canlılara çevrilmək insan orqanizminin imkanlarının gerçəkədən də, hədsiz olduğunun sübutudur. Mifoloji tədqiqatlar göstərir ki, fərqli coğrafiyalarda yaşayan insanlar ancaq qurda yox, digər canlılara da (məsələn: ayı, maral, bizon, sırtlan (leşlə bəslənən çirkin üzə sahib heyvan) və s.) çevrilə bilmişlər. Qurda isə daha çox türk əsilli xalqların nümayəndələri dönmüşdür. Bizcə, türkün digər canlılara yox, ancaq qurda çevrilməsinin əsas səbəbi ortaq xarakterlərin olması, bozqurda olan ehtiramın təzahürüdür.

Tədqiqatlarda qeyd edilir ki, mifoloji mətnlərdə heyvanın əcdad, soybaşı kimi göstərilməsi, sadəcə, bu adı daşımış insanın keyfiyyətini əks etdirir, yəni soy-kökündə boz qurd kimi şücaətə, döyüş-kənliliyə, lider özəlliklərinə malik bir insanın durduğunu göstərməyə hədəflənir, onun bioloji əcdadı olmasına yox [12].

Beləliklə, əcdad, rəhbər – yol göstərən, xilaskar – qurtarıcı funksiyalarını yerinə yetirən qurd türklərin ədəbi-bədii təfəkkürdə azadlıq, işıq, mərdlik, yurdsevərlik, sadiqlik, liderlik və ən başlıcası türkçülüüyün simvolu kimi anılır və qəbul edilir. Ona görə də tədris prosesində müxtəlif əski türk dastan, əfsanə, atalar sözü və məsələlərdə, həmçinin yazılı ədəbiyyat nümunələrində (xüsusən poeziya

nümunələrində) "qurda" bağlı söz, ifadə və cümlələrdəki "qurdun" mənası bu kontekstdə başa salınmalıdır. Qeyd edilən kontekstdə yanaşma buradakı mifoloji elementlərin milli bədii estetik fikir yatırma çevrildiyini, boz qurd obrazının müxtəlif funksiyalarını və boz qurd anlayışının nəyi ehtiva etdiyini aşkarlamağa geniş imkan yaradır.

Əgər həmin imkanlardan istifadə edilərsə, bu əsərlər xalqımızın dünəni, bu gününü və sabahının salnaməsi kimi daha maraqlı və oxunaqlı olar, yetişməkdə olan nəslin istiqlal təfəkkürünün, milli-mənlik şüurunun formalaşması və təkamülünə sözün həqiqi mənasında güclü təsir vasitəsinə çevrilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Namiq Hacıyev: "Türklərin simvolu". <http://www.baymedia.az/news.php?id=43969>.
2. Cəlal Bəydili (Məmmədov). *Türk mifoloji obrazlar sistemi: struktur və funksiya (monoqrafiya)*. – Bakı, Mütərcim, 2007.
3. V.E.Sokolov. *Redkie i isçezaöhie jivotnie. Mlekopitaöhie. Moskva, "Visşəə şkola" 1986.* <http://www.gaip.biz/index.php/trkd/320-bozqurd-nedir>.
5. "Kitabi – Dədə Qorqud Ensiklopediyası" (II cild). Bakı, Yeni nəşrlər evi, 2000.
6. Dr. Tahsin Ünal: "Türklüğün Sembolu Bozkurt", *Milli Ülkü yayını, 6-cı nəşr, Konya-1976.*
7. İ. Verdiyev: "Dədə Qorqud" – *xalq ensiklopediyası*. "İncəsənət" qəzeti, 15 iyul – 15 avqust 1998-ci il.
8. <https://www.gunaz.tv/az/xəberler/arxiv/turkun-azadliq-remzi-sayilan-qurd-toteminin-haqqinda-bezibilgiler-51162>.
9. <http://kayzen.az/blog/Yucin/3349/qurd.html>.
10. A.Hüseynov: "Qədim türklərin totemləri", "Azərbaycan"-2009.
11. <https://news.milli.az/society/33988.html>
12. İ. Verdiyev: "Azadlığın və cəsarətin simvolu". "P.S. Elm, təhsil və həyat" qəzeti, 30 mart 2012-ci il.

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN YARADICILIĞINDA MƏKTƏB MÖVZUSU

Pərihanım SOLTANQIZI,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Açar sözlər: Poeziya, obraz, uşaq, realist, ədəbi, tənqid, dövr, vəhdət
Ключевые слова: Поэзия, образ, ребенок, реалист, художественный, критика, эпоха, единство.

Key words: poetry, image, child, realist, literary, criticism, period, unity.

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında məktəb və uşaq mövzusu xüsusi yer tutur. Bu mövzularda müraciət etməsi şairin şeir yaradıcılığını daha da zənginləşdirir, ona əsrarənglik qatır. Bəxtiyar Vahabzadə kiçik oxucularını da unutmur. Realist həyatın müxtəlif tərəflərini, xüsusən də məktəb həyatını poetik çalarlarla onlara göstərir. Gələcək həyatlarına işıq salır. Doğru yola istiqamətləndirir. "İlk cığır" "Çanta" "Sinif-həyat", "Sənə üzük nə gerəkdir", "Qızıl medal", "Niyə?", "Üşümürmü görəsən?" və s. şeirləri pedaqoji tərbiyəedici xarakter daşıyır. Məzmun və ideya baxımından bir-birilə zəncirvari bağlıdır. Birinci sinifdən on birinci sinifədək təhsil alan şagirdlərin hər biri özünü bu şeirlərin qəhrəmanı simasında görə bilir. Şairin uşaq şeirləri məktəbliləri məktəbə, kitaba, elmə, təhsilə maraqlı, müəllimə hörmət ruhunda tərbiyə edir. Məktəb təlim-tərbiyə, elm-bilik məbədgahı, bu yolda istinad nöqtəsi, müqəddəs bədii məkan kimi verilir. "İlk cığır" şeirində bu məkanlara üz tutanların gələcək həyatlarına doğru ilk cığır açılır.

Yavaş-yavaş sökülür dan
Şəhər qalxır yuxudan
Darvazalar açılır,
Yenə çıxır yollara

Zəhmətin övladları

Onlar ağır ilk cığır. [1, s 147]

Ölməz şairimiz M.Rahim "İlk cığır" haqqında yazır: "Bu şeirin gözəl cəhəti şairin boyalarının təbii olmasıdır. Burada saxta, uydurma təsvirə rast gəlmək mümkün deyildir". [3, s163].

Tədqiqatçı alim Bilal Həsənlinin qeyd etdiyi kimi, "Səhər-səhər məktəbə gedən uşaqların üstündə açdığı ilk cığır insanın gələcək həyat yollarında qazandığı böyük uğurların təməli kimi mənalandırılır" [8, s391]

"Çanta" şeirində bu gün kitabları çantalarında daşıyan birincilərin yükü sinifdən-sinfə addadıqca yüngülləşir. Kitablardan aldığın bilikləri sinifdən-sinfə keçdikcə zəkalarında daşıyırlar. Pillə-pillə ucalırlar.

Darsə gedən göyərçin,
Çantan özündən ağır.
Kitablardan beyninə
Damla-damla nur düşər.
Bir il keçər, axırda

Çantan da yüngülləşər. [1, s174]

"Sinif-həyat" şeirində şair sinifdən-sinfə addadıqca həyatı dərk etməyin, heyata atılmağın yollarını göstərir. Sinif otağı, yazı lövhəsi sanki bir şeirdir. Sinif otağı, yazı lövhəsi sirlərlə dolu xəzinədir.

Bu xəzənəyə baş vuranlar min bir hikmət öyrənirlər, İtaliya, hədəfə doğru addımlayır. Şair sənət otaqlarını min bir bəzəkli saraylara müqayisə edir. Dövrün əhəngi, bəzəkli bu otaq gələcək xoş günləri təminləyir. Bu otaqlardan pərvazlanan, min bir sualla qarşılaşan gələcək dünyanın uşaqları cavabları keşikləri həyatdan alırlar. "Yazı təcrübəsi" şeirində yazı təcrübəsində yazılan sözlər, rəqəmlər, silinib başqalanan üçün təmizlənərsə də, lakin onlar zaman itirməmiş, hər bir insanın yoluna işıq salmış, qədim zəhmət bəhrə vermişdi. "5 qiymət" şeirində uşaqlar eməyə məhəbbət ruhunda tərbiyə edir. Qızının qiymət cədvəlinə baxan ana qızının qiymətlərini görüb sevinir. Çünki qızının aldığı hər qiymətin arxasında onun eməyi var. Yuxusuz gecələri hədəfə getməmişdir. Bu qiymətlər onun gələcək həyatının təminatıdır. Onların hər biri dönüb qırağa ömür yollarına işıq tutacaq. "Sənə üzük nə gərəkdir" şeiri bəzi nəşrlərdə "Məktəbli qız" adı ilə dərc olunub. Çox hörmətli tədqiqatçı alim B.Həsəni "Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı" dərsliyində bu şeirdən "Məktəbli qız" adı ilə bəhs edir. Hörmətli alimin qeyd etdiyi kimi "Məktəbli geyimində dərəcə yollarına uşaqlar esərdə göyde uçan duma qatanına bənzədilir. Əsərin qəhrmanı H.Cavidin "Qız məktəbində" şeirindəki səf mədəniyyətli qızı xatırladır. Şair oxucunu təvazökarlığa, geyimində, davranışında sadəliyə, zahiri bəzəyə uymamağa, mənalı həyata səsləyir. [8, s. 391].

Bəxtiyar qəhrmanına məktəbliyə bənzər bahalı geyimləri, bəzəyi düşünməməyi, onların hələ gərəksiz olduğunu, bütün diqqəti elm öyrənməyə yönəltməyi, məktəblinin qarşısında duran vəzifənin bilik almaq olduğunu tövsiyə edir.

Sən məsələ həll edəndə

*Tər üzündən axır dən-dən
Bu dənələr qiymətdir
Mən pay soyuq mirvandan
Sənə üzük nə gərəkdir.
Hələ deyil onun yeri.
Sarməğmin üzüyüdür
O mürəkkəb ləkələri
Məktəbli qız əynindəki
Nə şöndür, nə gülüməmə
Lakin gözəl görünürsən
Bu paltarında sən nə qədər. [1, s. 161]*

Bu misralar Hüseyn Cavidin "Yox mu sənə inləyən, altın biləzliklərin? - söylə yoxum heç sızılma-Var əfəndim var. Lakin - müəlliməm hər gün söyər, onların yox qiyməti. Bir özün ancaq bilgüdr, təmizlikdir ziynət".

Poetik ifadələrlə səslənir. Hər iki əsər gənc qızın təmizliyə, mədəniyyətə, paklığa səsləyir. Gənclərə milli-mənəvi dəyərlər, azərbaycanlıq aşılayır. Hər iki əsər şeirin müxtəlif növündə yazılısa da ideya və məzmun baxımından eynidir.

Bəxtiyarın məktəb şeirləri o dövr ədəbi tənqidin də diqqətini cəlb etmişdi. R.Rza, K.Talibzadə, M.Arif və b. bu şeirlərə öz münasibətlərini bildirərək onları yüksək dəyərləndirmişlər.

"Nə üçün bu şeirlər sevilir? Çünki Bəxtiyar Vahabzadə bu şeirlərində həyatımızın mədəni qüvvətini ifadə üçün real boyalardan istifadə etmişdi". M.Rahim [3, səh. 163].

"Məktəb şeirlərində ilk dəfə məktəbə gedən səkkiz yaşlı bir uşaqla artıq həyata atılmış əmək adamının hiss və fikirləri birləşdirmiş, vəhdətdə verilmişdir. "Bahar" kitabına şairin son illər yazdığı şeirlər daxil edilmişdir. İlk kitabda olduğu kimi məktəb və təlim-tərbiyə məsələlərindən bəhs edilən şeirlər ("Ağ saçlar", "Məktəbdən ayrılanda", "İlk çıxır", "Qızıl medal", "Məktəb yolları", "Yenidən məktəbə", "Ma-

nim dostların" və s.) öz məfkurəvi dəyər, mövzu yeniliyi, kompleks bütünlüyü etibarilə seçilir" K.Talibzadə [4].

Məktəb şeirlərində uşaqların yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alsaq, onları uşaq şeirləri də adlandırmaq olar. Onlarında obyektində pedaqoji proses, müəllim-şagird münasibətləri dəyişdiyindən, bu ədəbi nümunələri də onlardan ayırmaq mümkün deyil. Bu şeirlər sırf məktəbə bağlı olduğundan mövzu baxımından onları ədəbi nümunələr kimi məktəbə bağlanmışdır. Böyük klassikimiz S.Ə.Şirvani, M.Ə.Səbir, A.Səhət öz zamanlarından çıxış edərək məktəb mövzusunda silsilə şeirlər yaratmış, gəncləri məktəbə, elm, bilik almağa çağırmış, bu ruhda onlara mədəni-əxlaqi tərbiyə aşılamışlar. B.Vahabzadə də bu yolla getmiş, öz zamanından çıxış edərək məktəb mövzusunda maraqlı orijinal şeirlər yaratmışdır.

"Niyyə?", "Üşümürmü, görəsən" şeirləri həm məktəbəqədər yaşlı uşaqlar, həm də kiçik yaşlı məktəblilər üçün yazılmışdır. Burada balaca qəhrmanların düşüncələri verilir. Uşaqlar kiçik yaşlarından ətraf aləmdə nə görürsə onlarla maraqlanır, onların varlığının mahiyyətini dərk etməyə çalışırlar. Ata-analarına, nənə-babalarına suallar verir, cavab almamıca el çəkmək istəmirlər. Şair realist həyatda müşahidə etdiyi bu səhnələri bədilləşdirir. "Niyyə?", "Üşümürmü, görəsən" şeirlərində canlandırır. "Niyyə?" şeirinin qəhrmanı balaca Sevinc düşünür:

*Niyyə gündüz gün çıxır?
Niyyə ulduzlar batır?
Günəş yatandan sonra
Niyyə adamlar yatır.
Niyyə dəniz dalğalı
Niyyə dəniz lal olur
Niyyə zənbaq ağappaq*

Qızılgüllər al olur.

Sevinc onu düşündürən bu niyyənin cavabını babasından almaq istəyir. Baba isə "Sevinc bəli, tələsmə, keçər gün, keçər zaman, bunların cavabını bir vaxt özün taparsan" deyər Sevincin niyyətlərini cavablandırır. Onun özünə, zamana buraxır. Bu şeirdə də zaman, vaxt bir obrazla şəvirlir. Sənətçi uşaqların həyatı dərk edə-edə böyümələrinin mənasını fəlsəfi anlamda poetikləşdirir.

*Mənə sual verməyi
Qadağan etməyələr,
Bizim qanımızdır
Bu niyyətlər, niyyətlər.*

Şair "Niyyə?" şeirində qəhrmanı Sevincin kiçik dünyasına işıq salır. Bu işıqda uşaqlara zənbağın, qızılgülün xüsusiyyətləri, dəniz, sahil, gecə, gündüz, göy cisimləri, günəş, ulduz haqqında məlumat verir. Uşaqlar öyrənirlər ki, gündüzlər gün çıxır, yer üzünü işıqlı olur, günəş hər tərəfə nur paylayır. Ulduzlar gündüz olmur. O, gecələr çıxır. Günəş batanda gecə olur. Gecələr düşəndə insanlar yatır. Dəniz dalğalı, sahil lal olur. Zənbaq gülü ağ, qızılgül isə qırmızı rəngdə olur.

"Üşümürmü, görəsən" şeirində uşaqlar iki fəsilə - baharla, qışıla tanış olurlar. Bu fəsillərin xüsusiyyətlərini öyrənirlər.

Şair balaca oxucularının gözü qarşısında Azərbaycan təbiətinin ecazkar gözəlliyindən canlı bir bədii köhnə yaradır:

*Göy atılardan hər bahar
Paltar geyir ağaclar
Qış gəlincə buz tutub
Təpəyə donur, daş donur.
Bəs nədəndir ağaclar
Paltarı soyunur?
Qar yağanda onların
Budaqları ağ olur.*

Kiçik qəhrmanın təbiətə qayğısı, narahatlıqla dolu dünyası canlandırılır.

Boranda, tufanda da
Ağaclar çıpaq olurl
Yel əsir,
Şaxta kəsir.
Mat qalmışam buna mən,
Bu şaxtada ağaclar
Üşümürmü, görəsən?

Kiçik qəhrəman niyə belə düşünür? O isti evdə, isti paltarda, ağaclar isə tufanda, şaxtada çöldə çıpaq? Şair uşaqların insanlarla təbiətin fərqi öyrənməyə maraqlarını poetikləşdirir. Sənətkar hər iki ədəbi nümunədə uşaqların ümumiləşdirilmiş obrazını yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. M.Hüseyn. Əsərləri I c. Bakı, 1979 s. 587.
2. R.Rza. "Ədəbiyyat qəzeti", 16 yanvar 1952.
3. M.Rahim. Xalqın istəyincə. İnqilab və mədəniyyət jurnalı. Bakı, 1971. S. 189-190.
4. K.Talıbzadə. "Ədəbiyyat qəzeti". 6 sentyabr 1950.
5. Ə.Mirəhmədov. "Ədəbiyyat qəzeti". 7 yanvar.
6. B.Vahabzadə. Sənin dostların. Bakı 1949.
7. Y.Qarayev, Ş. Salmanov. Poeziyanın kamilliyi. Bakı, "Yazıçı", 1985.
8. B.Hasənlı. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. "Müəllim", 2015.
9. B.Vahabzadə. Seçilmiş əsərləri. İki cildde, 1-ci cild, 1983.

XÜLASƏ

Baxtiyar Vahabzadənin

yaradıcılığında məktəb mövzusu

Əsərdə Baxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığında məktəb mövzusu elmi tədqiq olunur. Şairin bu mövzuda yazdığı əsərlər II mərhələyə ayrılır. Müəllifin "İlk cığır", "Çanta", "Yazı taxtası", "Sınıf-həyat", "5 qiymət", "Niyə", "Üşümürmü görəsən", "Sənə üzük nə gərəkdir" və s. şeirləri elmi təhlilə cəlb olunur. Məktəb təlim-təربiyə, elmi-bilik məbədgahı, müqəddəs bədil məkan kimi tədqiq edilir.

РЕЗЮМЕ

Школьная тематика в творчестве Б.Вагабзаде

В произведении исследуется школьная тематика в творчестве Б.Вагабзаде. Произведения написанные в такой тематике делятся на 2 этапа. Стихи «Первая тропинка», «Сумка», «Письменный стол», «Класс- жизнь», «Оценка 5», «Зачем тебе кольцо» и т.д. подвергаются исследованию. Здесь, школа исследуется как храм воспитания, знания и ведётся полемика.

SUMMARY

The theme of school's in Vahabzade creation

In this scientific work the theme of school is scientifically researched. The poet's works written about this theme are separated into the second stage. The author's poems "The first trail" (İlk cığır), "Bag" (Çanta), "Blackboard" (Yazı taxtası), "Class-life" (Sınıf həyatı), "Five mark" (Beş qiymət), "Why" (Niyə), "It's cold" (Üşümürmü) are analyzed scientifically. School, education-trainingscientific, knowledge are researched.

ÜSLUBİYYATIN TƏDRİSİ MƏSƏLƏSİ

Şükufə AĞAKIŞIYEVA,
Bakı Slavyan Universitetinin müəllimi

Sözlerin ifadəsi də məhz nitq mədəniyyəti və üslubiyyatla bağlı olan məsələdir. Daha dəqiq desək, üslub qaydalarından, normalarından kənar qalan söz və ifadələr mədəni nitq yarada bilməz. Deməli, nitq mədəniyyəti ilə üslubiyyat bir-biri ilə sıx bağlıdır, üslubiyyat olmadan düzgün, dəqiq və ifadəli nitq də mövcud olmaz. Sözlər və cümlələr yalnız məqama müvafiq seçildikdə üslubca düzgün sayılır.

Üslub anlayışının tarixi çox qədimdir. Qədim Yunanıstan və Hindistanda üslub məsələlərindən bəhs edilməsi də üslubiyyatın tarixən qədim olduğunu göstərir.

"Üslubiyyat bütün ifadəlilik vasitələrinin məqsədəuyğun surətdə əlamətlərindən, ifadə vasitələrinin istifadə edilmə qayda və qanunlarından, xüsusiyyət və əlamətlərindən, ifadə vasitələrinin sistem təşkil etməsi xüsusiyyətlərinə görə formalaşan müxtəlif üslubların əlamətdar cəhətlərindən bəhs edən bir elmdir (4,33). Ədəbi dilin müxtəlif üslublara malik olması onun əsas əlamətidir.

H.Həsənovun bölgüsünə nəzər saldıqda isə funksional üslubların 7 növü ilə tanış oluruq: 1. Ədəbi danışiq üslubu. 2. Bədii üslub. 3. Elmi üslub. 4. Elmi-bədii üslub. 5. Rəsmi-işgüzar üslub. 6. İctimai-publisist üslub. 7. Epistolyar üslub.

Orta məktəb proqramı beş üslub üzərində dayanır: 1. Bədii üslub. 2. Elmi

üslub. 3. Rəsmi-işgüzar üslub. 4. Publisist üslub. 5. Sadə, adi məişət üslubu. Qeyd etdiyimiz bölgü müəyyən qədər şərti xarakter daşıyır. Dövr və zamanın inkişafı, cəmiyyətdə baş verən yeniliklər, dildə baş verən dəyişikliklər üslubların da qismən dəyişməsinə səbəb olur. Bununla yanaşı, hər bir üslubun tədrisinin də özünəməxsus əhəmiyyəti, üslubi imkanları vardır.

Ən çox inkişaf edən və bütün dövrlərdə aparıcı rol oynayan, eyni zamanda kütləviliyi ilə seçilən üslub bədii üslubdur. Məhz bu cəhətinə görə, ilk olaraq, bədii üslubun tədrisi ilə üslublar sisteminin izahı başlanır. "Bədii üslub ekspressivliyin, emosionallığın, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin məqsədəuyğun şəkildə, əsərin ideya və məzmununa görə seçilmiş sistemdir" (4, 370). Bədii üslubun bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri də var: obrazlılıq, konkretlik, sadəlik, yığcamlıq, söz və ifadələrin seçilib işlədilməsi, fonetik, leksik və qrammatik imkanlardan yaradıcı şəkildə istifadə, emosionallıq, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən yerli-yerində istifadə və s.

Bədii və estetik təsiri qüvvətləndirmək, əsərdəki yüksək hissləri ifadə etmək üçün söz və ifadələrin yerli-yerində seçilib işlədilməsi əsasdır. Bədii əsərlərin dilində, canlı danışiqda obrazlılıq yaratmaq üçün daha çox neytral, adi sözlərdən istifadə olunur, çünki bu sözlər məzmunca daha dolğun, mənalı

və daha təsirlidir. Sinonim, antonim sözlərdən nitqdə istifadə qeyd etdiyimiz kimi nitqlə üslubca zənginləşdirən əsas vasitələrdəndir. Məhz bədii üslubda onlardan istifadə ləksik səviyyədə üslub zənginləşməsinə səbəb ola bilər.

*Məqsədim olmamış nə şöhrət, nə şan
Məncə yaratmağa yaranmış insan.
(S. Vurğun)*

Dilin fonetik, ləksik və qrammatik imkanlarından düzgün, yərinde istifadə nitqin emosionallığını, təsirliliyini üslub cəhətdən daha da artırır, obrazlılığın qüvvətlənməsinə səbəb olur. Bəzən bədii əsərlərdə təsvir olunan hadisələr sanki oxucunun gözü qarşısında baş verir. Bunun üçün söz sənətkarları sözlərdə alliterasiya, assonanslardan istifadə edir.

*Qışda dağlar ağ geyinər, yaz qara
Sağ əlinlə ağ kağıza yaz qara
Əsər yollar, qəhr əyləyər yaz qara
Daşar çaylar, gələr daşlar çata-çat.
(Aşıq Ələsgər)*

Nitqdə bədii obrazlılığı artırmaq üçün söz, söz birləşmələri və cümlə sırası da özünəməxsus rol oynayır, bununla da ifadələr daha təsirli və anlaşılın olur.

Bədii üslubda mənanı daha dolğun, təsirli çatdırmaq üçün bəzən ritorik sual cümlələrdən, xitablardan, bədii nidalardan, sadə və yarımçıq cümlələrdə istifadə olunur.

Məktəbdə tədris olunan ikinci üslub elmi üslubdur. Qeyd etdiyimiz kimi, hər bir üslubun özünəməxsus cəhətləri olduğu kimi, elmi üslubda da buna rast gəlirik. Bu üslubun digər üslublardan fərqi odur ki, bu, elmi əsərlərin dilidir və burada hər hansı bir məruzəni çatdırmaq nəzərdə tutulur. Bu üsluba daha

çox terminlilik, məzmun çalartılığı aiddir. Elmi əsər, məruzə və mülahizələrdə bu üslubdan istifadə olunur.

Terminlərin əsərdə işlədilməsi zamanı isə asanlıqla əsərin hansı üslubda, hansı sahədə yazılması haqqında məlumat vermiş olur. Elmi üslubu tədris edərkən ona xas olan məntiq, ardıcılıq, konkretlik kimi əlamətlərin çatdırılması üçün şagirdlərin dərslərdəki təriflər üzərində müşahidələrini təşkil etmək daha faydalıdır. Çünki təriflərdə bu xüsusiyyətlər öz əksini daha qabarıq tapır. Məsələn: "iki və daha artıq sözün məna və qrammatik cəhətdən birləşməsinə söz birləşməsi deyilir". Bu tərifdə konkret olaraq üç mühüm xüsusiyyət öz əksini tapıb: a) söz birləşməsi iki sözün birləşməsi yolu ilə yaranır b) bu sözlər həm məna bir-biri ilə əlaqəli olmalı, həm də müəyyən qrammatik vasitələrlə bağlanmalıdır. Müəllim hər hansı belə bir tərif üzərinə izah verdikdən sonra şagirdlər özləri də müxtəlif təriflər söyləyir, onları məntiqilik, konkretlik baxımından şərh edirlər. Bu üsul həm də fəndaxili əlaqəyə yol açmış olur.

Tədrisi mühüm olan üslublardan biri də rəsmi-ışğuzar üslubdur. Bu üsluba rəsmi və ışğuzar sənədlərin dili daxildir. Rəsmi-ışğuzar üslub dövlətçilik, müstəqillik ənənələri ilə bağlıdır. Bu üslub tarixi təkamül prosesində formalaşmış standart formalardan kənara çıxmadiğına görə burada arxaik ləksika, köhnə sintaktik konstruksiyalar uzun zaman mühafizə olunur.

Rəsmi-ışğuzar üslub rəsmi dövlət sənədlərinin yazıldığı mətnlərlə əlaqədar olub əsas vəzifəsi dövlət və ictimai idarələrin bir-biri ilə və onların əhali ilə

əlaqəsi haqqında məlumat verməkdir. Bu üslub xüsusi ləksikaya, sabit formula malik olması, ifadə etmənin lakonikliyi, yığcamlığı, fikrin dəqiq verilməsi ilə səciyyələnir. Sözlər işlədilməsinə görə elmi üsluba oxşarlıq təşkil edir, yəni burada da sözlərin həqiqi və dəqiq mənası verilir. Digər üslubların bir fərqli cəhəti də yalnız yazılı formada olmasıdır, şifahi forması yoxdur. Rəsmi-ışğuzar üslubun tədrisi şagirdlərin rəsmi və ışğuzar sənədləri ayıra bilmələri və onlar üçün lazım olan əməli nitq nümunələrini tərtib etməyi bacarmaları üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Rəsmi sənədlərə fərman, sərəncam, əmr, bəyanat, qanun, diplom, akt, qətnamə və s. daxil olduğu halda ışğuzar sənədlərə akt, tərcüməyi-hal, hesabat, ərizə, izahat, vəkalətnamə və s. sənədlər aid edilir. Rəsmi sənədləri bir qayda olaraq mütəxəssislər tərtib etdiyi halda ışğuzar sənədlərin müəyyən bir hissəsini hər bir şəxs özü hazırlaya bilər. Ancaq bununla yanaşı çox vaxt ışğuzar sənədləri yazmaq üçün də hazır formalar tərtib olunur.

Rəsmi və ışğuzar sənədlərin xüsusiyyətləri, fərqli cəhətləri, özünəməxsus əlamətləri qeyd olunduqdan sonra əməli yazı nümunələri ilə şagirdləri tanış etmək lazımdır. ışğuzar sənədin tərtibi qaydasını bilmək orta məktəbi bitirən hər bir şagirdin üzərinə düşən vəzifələrdən biridir. Əməli yazıların ilkin elementlərinə ibtidai sinifdən başlayaraq yer verilməli, orta məktəbi bitirən şagirdlər sərbəst olaraq bütün əməli yazı növlərindən istifadə etməyi bacarmalıdırlar. Ancaq aparılan müşahidələrə əsasən demək olar ki, məktəbi bitirən

şagirdlərin əksəriyyəti sadə əməli yazı nümunəsini yazmaq bacarmır və yaxud çətinlik çəkir.

Publisistik üslub emosionallıq, obrazlılıq cəhətdən bədii üsluba oxşarlıq təşkil edir. Hər kəs tərəfindən oxunması və ya dinlənilməsi nəzərdə tutulduğu üçün kütləvilik, səfərbəredicilik, cəlbədicilik kimi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan bu üslubdan kütləvi informasiya vasitələrində, müraciətlərdə, sosial-siyasi təbliğatlarda daha çox istifadə olunur. Orta məktəb dərslərində publisistik üslubun həm də "mətbuat dili", "qəzet dili", "elmi-kütləvi dil", "televiziya dili" adlandırılması haqqında da məlumat verilir. Digər üslublar kimi, publisistik üslub haqqında məlumat verildikən onun şifahi və yazılı formaları haqqında da danışılmışdır. Bu üslub XIX yüzilliyin ikinci yarısında formalaşmağa başlamış, ən yüksək dövrü isə "Əkinçi" qəzetinin nəşr olunması dövrünə təsadüf edir.

Şifahi publisistika radio və televiziyanın dilidir. Yazılı dilə isə qəzet və jurnalların dili aid edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, şifahi və yazılı publisistik dil bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir. Bu cəhətləri qeyd edərkən şagirdləri praktik nümunələr üzərində işlətmək lazımdır.

Dərslərdə bununla əlaqəli publisistik üslubun üç növü qeyd olunmuşdur: bədii-publisistik dil; elmi-publisistik dil; rəsmi-publisistik dil.

Bədii-publisistik dilə yazıçıların müəyyən qədər obrazlı publisistikasının dil-üslub təzahürü daxildir.

"Elmi-publisistik dil dedikdə müxtəlif elm sahələrinə, siyasətə, dinə və s.

məxsus publisistik məqalələrin, kitabların dili nəzərdə tutulur. Bu üslubda yazılmış əsərlərdə yalnız müəyyən bir siyasi məsələni izah etməklə kifayətlənilmir, həm də geniş xalq küllələrini ələ ala bilmək məqsədi ilə publisistikanın ən bariz cəhətlərindən istifadə edilir" (4, 391). Rəsmi-publisistik dil bilavasitə publisistik məzmun daşıyan hər hansı rəsmi, yaxud işgüzar sənədin dilidir.

Publisistik üslubun özünəməxsus cəhətlərini qeyd etməklə yanaşı şagirdləri publisistik sənədlər üzərində işlətmək və ya müxtəlif nümunələr içərisindən publisistik üsluba aid olanların seçilməsi kimi tapşırıqlar üzərində işləmək lazımdır. Publisistik üslubdan daha çox ictimai tədbirlərdə, sinifdənkənar və məktəbdənxaric işlərdə istifadə edilməlidir. Bu işdə daha çox humanitar fənləri tədris edən müəllimlə, sinif rəhbərləri, məktəb divar qəzetinin redaktorları, məktəb radio qovşağının aparıcıları şagirdlərə kömək göstərməlidir.

Funksional üslublar içərisində sonuncu tədris olunan üslub məişət üslubudur. Məişət üslubu canlı danışıq üslubu olduğu üçün xalq danışıq dilinə ən yaxın üslub hesab olunur. Ancaq müəllim məişət üslubu haqqında məlumat verərkən bu üslubun da özünə-

məxsus xüsusiyyətləri olduğunu, loru danışıqdan və dialektlərdən fərqləndiyini də qeyd etməlidir. Məişət üslubunun əsas əlamətləri sərbəstlik və təbiilik hesab olunsa da bu üslubda da digər üslublarda olduğu kimi ədəbi dilin bir çox qaydalarına əməl olunması vacib şərtidir.

Azərbaycan dilinin öyrədilməsi prosesində funksional üslublar üzərində aparılan nəzəri və praktik terminlərin əlaqələndirilməsi nitqin üslubi baxımdan düzgün formalaşmasını təmin edir. Funksional üslublar, onların xarakterik cəhətlərini sxematik və quru şəkildə izahı ilə yanaşı dərslərin daha fəal təşkil üçün yeni təlim metodlarından istifadə edilməsi müsbət nəticələr verə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə. Orta ümumtəhsil məktəblərinin V-VIII siniflərində Azərbaycan dilindən program materiallarının planlaşdırılması, // *Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi*. Bakı, № 1, 1998, s. 54-63.
2. Bəliyev H. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Maarif, 2014.
3. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı, Nurlan, 2007.
4. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı, Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 2003.

SİNTAKTİK YOLLA YARANAN SÖZLƏR

Nəcibə ORUCOVA,

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin müəllimi

Açar sözlər: sintaktik, mürəkkəb, fəli sifət, lüğətli məna, sözdüzəldici, söz birləşməsi.

Ключевые слова: синтаксический, сложный, причастие, словарный смысл, словообразующий, словосочетание.

Keywords: syntactic, complex, participle, dictionary meaning, word-building, word-combination.

Dünyanın bir çox dillərində olduğu kimi, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində də sintaktik yolla yaranan sözlərin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Sintaktik yolla yaradılan sözlər bir tərəfdən həmin xalqın təfəkkürünün inkişafı ilə, digər tərəfdən də o dildə danışan xalqın yaşadığı mühitlə əlaqədardır. Morfoloji yolla yaradılan sözlər düzəltmə sözlərdən ibarət olursa, sintaktik yolla söz yaratma mürəkkəb sözləri əhatə edir. Burada bizim məqsədimiz mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsinin bütün xüsusiyyətlərini göstərmək deyil, ümumi şəkildə olsa da dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində onun rolunu qeyd etməkdən ibarətdir. Bunun üçün birinci növbədə mürəkkəb sözlərlə söz birləşmələrinin bəzi oxşar və fərqli cəhətlərini nəzərdən keçirmək lazımdır. M.Hüseynzadə təyini söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlərin oxşar və fərqli cəhətlərindən danışarkən, birinci növ təyini söz birləşməsi əsasında əmələ gələn mürəkkəb sözün tərkibində olan birinci sözün öz müstəqil vurğusunu itirməsini (ağsaqqal) göstərir. İkinci növ təyini söz birləşməsi əsasında yaranan sözlərdən bəhs edərkən onları iki yere

bölür: tamamilə mürəkkəb söz vəziyyətində olanlar və kecid vəziyyətində olanlar.

Mürəkkəb sözlərdən danışarkən, birinci növbədə, onların bu və ya başqa bir məfhumun adını bildiren leksik vahid olmasını nəzərə almaq lazımdır. Leksik anlayışlar ifadə edən sözlərlə söz birləşmələrini eyniləşdirmək olmaz, çünki bunların arasında müəyyən fərqlər vardır. Bunun üçün mürəkkəb sözlərdə həm forma və həm də məzmun nəzərə alınmalıdır. Əgər yalnız məzmun nəzərə alınarsa, onda mürəkkəb cümlə üzvü kimi işlənən hər cür söz birləşmələri mürəkkəb sözlərlə eyniləşdirilə bilər. Əksinə, ancaq forma nəzərə alınarsa, onda mürəkkəb sözlərə xüsusi formalar axtarmaq lazım gəlir. Dilimizin tarixi inkişafında sadə və ya düzəltmə sözlər müxtəlif üsullarla birləşərək bir çox mürəkkəb sözlər əmələ gəlmişdir. Belə halda sözlər (həm sadə, həm də düzəltmə) öz mənalarına, leksik tərkibinə, sintaktik əlaqələrinə görə birləşir və bunun əsasında vahid məna ifadə edən sözlər yaranır. Dilin tarixi inkişafında ayrı-ayrı məfhumları ifadə edən sözlərin müxtəlif üsullarla birləşərək vahid lüğətli məna əmələ gətirdiyi söz kompleksləri mürək-

kitab söz hesab edilməlidir. Belə sözlərin (mürəkkəb sözlər) tərkib hissələri insan şüurunda ayrı-ayrı məfhumlar kimi deyil, vahid bir məfhum kimi dərk olunur. Mürəkkəb sözlər şüurumuzda bir məfhum kimi birləşmiş olan müəyyən bir prosesi və əlamətləri qeyri-müəhərəkət bir şəkildə ifadə edir.

Deməli, burada, ümumiyyətlə, mürəkkəb vahid əmələ gələn tərkib hissələrinin ayrı-ayrılıqda ifadə etdiyi məna ilə onların tərkib daxilində ifadə etdiyi məna fərqi nəzərə alınır. Mürəkkəb sözü əmələ gələn tərkib hissələr onların ayrı-ayrılıqda ifadə etdiyi mənalardan az və ya çox dərəcədə uzadaraq müəyyən məfhumun adını bildirən vahid leksik bir məna ifadə edir. Əlüzüyan sözünün tərkibi üç sözdən ibarət olsa da, o bir leksik vahid olmaqla bir məfhumun adıdır. Bunun əl, üz isimləri və yuyan feili sifətinin ayrı-ayrılıqda ifadə etdiyi məfhumların adı ilə heç bir müstəqil məna əlaqəsi yoxdur.

Məhz bütün bunlara görə də sadə sözlərin ayrı-ayrılıqda ifadə etdiyi məna ilə onların tərkib daxilində (mürəkkəb söz kimi) ifadə etdiyi mənalardan arasında müfhum fərqləri əmələ gəlir.

Belə mürəkkəb sözlərin yaranması, əlbəttə, ayrı-ayrı şəxslərin istək və arzuları ilə bağlı olmayıb, real həyat hadisələri ilə əlaqədar olan bir prosedir. Deməli, mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi insanların obyektiv aləm hadisələri ilə olan əlaqə və münasibətlərindən doğur. Elə buna görə də mürəkkəb sözlərin yaranmasının müəyyən maddi əsası vardır.

Tərkib hissələrinin xarakterinə görə mürəkkəb sözləri aşağıdakı kimi qrup-

laşdırmaq olar:

1. Adların birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər

2. Adlarla feillərin birləşməsindən düzələn mürəkkəb sözlər

3. Feillərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər

Belə birləşmələrin hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bunları daha yarıq beşə düşmək üçün, qıssa da olsa, bunları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Adlarla adların birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlərin, əsasən, aşağıdakı növləri vardır.

1. İsimlə ismin birləşməsindən düzələn mürəkkəb sözlər. *Buraya hamı xüsusi, hamı da ümumi isimlərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər daxildir. Məsələn: Əhmədəğa, demiryol, kəkkikotu, dəvədabanı.*

2. İsimlə sifətin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər. *Məsələn: dilşirin, əlidlolu, başiboş.*

3. Sifətlə ismin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər. *Məsələn: qaratorpaq, sarıbuğda, acıdül.*

4. Sifətlərdən düzələn mürəkkəb sözlər. *Məsələn: adlı-sanlı, sərən-sərən, gözəl-göyçək.*

5. İsimlə feili sifətin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər. *Məsələn: tozsoran, otbiçən, paltarasan, pambıqyığan.*

6. Sayla ismin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər. *Məsələn: beşbarmaq, beşillik, çoxmərtəbəli.*

7. Sayla feili sifətin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər. *Məsələn: beşaçılan, çoxbilən, çoxdanışan.*

8. Sayların birləşməsindən düzə-

lən sözlər. *Məsələn: iyirmi beş, otuz altı, yüz iyirmi beş.*

Adlarla feillərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər.

Belə mürəkkəb sözlər mürəkkəb feillər bəhsinə aid bir məsələdir. Bizim məqsədimiz mürəkkəb feillərin bütün xüsusiyyətlərini vermək deyil, sınıqlıq yolu ilə sözlərin yaranması prosesində adlarla feillərin və feillərlə feillərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb feillərin əmələ gəlməsində iştirak edən qarşılıq öz sadə leksik vahidliyini itirib birlikdə mürəkkəb leksik vahidə çevrilməsini şərh etməkdir.

"Mürəkkəb feillər, ümumiyyətlə, obyekt və hərəkətin dialektik vahidliyi nəticəsində müəyyən kamçıyatlardan keyfiyyətə keçərək, başqa bir obyektin hərəkətini ifadə edən sözlə çevrilməsi yolu ilə əmələ gəlir". Doğrudan da, başa salmaq, işə gəlmək mürəkkəb feillərində baş sözü salmaq feilinin və iş sözü gəlmək feilinin vasitəli obyektli olmasına baxmayaraq, baş sözü salmaq feili ilə, iş sözü gəlmək feili ilə birləşərək yeni keyfiyyətli bir sözlə, yəni başa salmaq, işə gəlmək mürəkkəb feillərinə çevrilmişdir.

Adlarla feillərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb feillər.

Adlarla feillərin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb feilləri iki yərə ayırmaq olar. Öz müstəqilliyini itirmiş köməkçi feillər vasitəsi ilə düzələn. Öz müstəqilliyini itirməmiş köməkçi feillər vasitəsi ilə düzələn.

Öz müstəqilliyini itirmiş köməkçi feillərə etmək, eləmək, olmaq və qılmaq köməkçi feillərini daxil etmək olar. Bunlardan qılmaq köməkçi feili Azərbaycan

dilinin tərzində çox işlənsə də, onun müasir dövründə, demək olar ki, az işlənir.

Lakin müasir türk dillərinin bəzilərində (uyğur, özbək və. s.) qılmaq feili öz məhsuldarlığını saxlamaqdadır. Belə ki, müasir türk dillərinin qarşısında etmək, qılmaq (eləmək) olmaq (bulmaq) köməkçi feilləri bir çox adlara əlavə olunmaqla mürəkkəb feillər əmələ gəlir.

Öz müstəqilliyini itirməmiş köməkçi feillərə vurmaq, atmaq, tutmaq, vermək və. s. aid etmək olar. Belə feillərin müstəqil mənası olsa da, onlar beşqə sözlərlə birləşərək mürəkkəb feil əmələ gətirərək öz haqiqi mənasını itirib məcazi məna kəsb edir. Belə məcazi məna kəsb edən feillər birləşdiyi sözlə də öz haqiqi mənasından uzadaraq birləşmə daxilində vahid bir leksik mənada işlədilan sözlə çevrilməsini təmin edir. Əl, boş, cavab, söz, iş, dil, yol və. s. kimi sözlərin müstəqil lüğət mənası olduğu kimi. Tutmaq, vermək, almaq və. s. feillərin də müstəqil lüğət mənası vardır. Lakin bu müstəqil lüğət mənanaya malik olan sözlər müxtəlif üsullarla birləşərək tərkib daxilində işləndikdə vahid məna ifadə edən mürəkkəb söz əmələ gətirir, məsələn: yola düşmək, dila düşmək, işə düşmək, könül vermək.

Hər iki tərəfi feil olan mürəkkəb feillər. Hər iki tərəfi feil olan mürəkkəb feillərin bəziləri hərəkətin davamlılığını, sürətiliyini və. s. bildirsələr də, onları tərz kateqoriyası adlandırmağa imkan vermir. Azərbaycan dilində hər iki tərəfi feil olan mürəkkəb feillər *ib -ib -ub -üb* feili bağlamaları getmək, gəlmək, durmaq və. s. kimi feillərin birləşməsindən

əmələ gəlir.

Sintaktik yolla yaradılan yeni sözlər iki və daha artıq sözün birləşməsi və ya yanaşması ilə əmələ gəlir. Bunların bir qismi bitişik və bir qismi də ayrı yazılır. Məsələn, **beş** sözü bir nitq hissəsi olaraq sayı, **il** sözü isə ismi birləşdirir. Belə birləşmələr həm ümumxalq danışığı dilində, həm də ədəbi dilimizdə heç də yeni hadisə deyildir. İstər danışığı dilində və istərsə də ədəbi dilimizdə **beşillik**, **altıillik**, **üçillik**, **dördillik** və.s. işlədilmişdir. Lakin **beş** və **il** sözlərinin birləşməsi və bunlara **-lik** şəkilçisinin artırılması ilə tamamilə yeni məzmunlu bir söz (**beşillik plan**) əmələ gəlir.

Azərbaycan dilində sözlərin birləşməsi və yanaşması üsulu ilə bir çox söz və terminlər yaradılmışdır ki, bunları da kalka adlandırmaq olar. Bunların yaradılma yolu da müxtəlifdir.

1. İki sözün heç bir formal əlamət olmadan birləşməsi yolu ilə: **beşillik (plan)**.

2. İkinci növ təyini söz birləşməsi əsasında düzənlənər: **şəhərarası**, **bayramqabağı**, **xalqlarası**.

3. Feili sifət əsasında əmələ gələn sözlər: **otbiçən**, **tozсорan**, **paltaryuyan**.

4. Müxtəlif sözlərə **verici**, **edici** sözlərinin qoşulması ilə əmələ gələnlər: **qanunverici**, **qəbuledici** və.s.

ƏDƏBİYYAT

1. А.Н.Кононов. Грамматика современного узбекского литературного языка. Ашқабат, 1960.

2. М.Хüseynзadə. Тəyини söz birləşmələri (Azərbaycan dilinin qrammatikası), 11 hissə (sintaksis), Bakı, 1959.

3. З.İ.Əliyeva. Мүасир Azərbaycan dilində

мүрəккəб фəйллər. Əдəбиyyат və дил институтунун əсəрлəri, VIII ç.

4. S.Cəfərov, Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı 1960.

5. Azərbaycan dilinin qrammatikası, 1 hissə, Bakı Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı, 1966.

XÜLASƏ

Məqələdə sözlərlə, söz birləşmələrinin bəzi oxşar və fərqli cəhətlərindən söhbət açılır. Mürəkkəb sözləri əmələ gətirən tərkib hissələr və onların tərkib daxilində ifadə etdiyi mənə fərqi nəzərə çatdırılır. Adlarla adların birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlərin novlərindən bəhs edilir. Azərbaycan dilində sözlərin birləşməsi və yanaşması üsulu ilə bir çox terminlərin yaradılması aydınlaşdırılır.

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о некоторых сходных и отличительных чертах слов и словосочетаний. Здесь также учтены компоненты составного слова и значения, которые они выражают в их составе. Названы виды имён сложных слов, полученных из комбинации имён и их соединений. Созданию многих терминов на азербайджанском языке объясняется сочетанием слов и методами подходов к ним.

SUMMARY

The article describes some similar and distinctive features of words and phrases. Here, the components of the compound word and the meanings that they express in their composition are also taken into account. The types of names of complex words derived from a combination of names and their connections are named. The creation of many terms in the Azerbaijan language is explained by the combination of words and methods of approaches to them.

DEFİS VƏ ONUN İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI

İlkin ƏSGƏR,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi

Məktəblərdə aparılan müşahidələrdən aydın oldu ki, defis və tire işarələrinin işlənmə məqamları ilə bağlı fərqli, bəzən də yanlış fikirlər var. Bunu nəzərə alaraq müəllimlərə praktik kömək məqsədilə aşağıdakı yazıda əks olunan fikirləri onlarla bölüşməyi faydalı hesab etdim. Bəni başdan deyim ki, defis durğu işarəsi deyil, bir orfoqrafik işarədir. Latınca ayırma mənasında olan "divisio" sözündəndir. Həcm etibarilə tiredən fərqlənir, ondan kiçikdir. Bundan əlavə, defis morfoloji anlayış olduğu halda, tire sintaktik anlayışdır. Ona görə də müasir Azərbaycan dilində durğu işarələrindən danışarkən defisdən bəhs olunmur. "Defis işarəsi yazıda istifadə olunan ən qısa üfqi bir xətdir. Defis işarəsi bəzən durğu işarələri sırasına daxil edilsə də, işlənmə məqamına, mahiyyətinə görə daha çox orfoqrafik işarədir. Durğu işarələrində məzmun daha çox istiqamətləndirici mahiyyət daşıdığı halda, defis işarəsi sözün quruluş vahidlərinin yazıya köçürülməsi ilə bağlı olan şərti qrafik mahiyyətli bir işarədir" (7,s.229-230).

Vaxtilə punktuasiya ilə bağlı yazılmış bəzi kitablarda defis də durğu işarəsi kimi verilmiş, lakin sonradan çıxarılmışdır. Məsələn, M.Şirəliyev və M.Hüseynovun 1945-ci ildə çap olunmuş "Azərbaycan dilinin durğu işarələri" və M.Hacıyevin 1961-ci ildə çap olunmuş "Durğu işarələri" adlı kitablarında defis durğu işarəsi kimi verilmiş, sadə for-

mada olsa da, onun işlənmə məqamları göstərilmişdir. Lakin Z.Budaqova və R.Rüstəmovun "Azərbaycan dilində durğu işarələri" və Z.Budaqovanın "Azərbaycan dilində durğu işarələri" adlı kitabında defis durğu işarəsi sırasına verilməmişdir. Defis durğu işarəsi olmasa da, əsasən, mürəkkəb sözləri (xüsusən də dilçilikdə qoşa sözlər adlandırılan mürəkkəb sözləri) əlaqələndirməyə xidmət etməklə yanaşı, rəngarəng işlənmə məqamlarına malikdir. Dilimizdə defisdən aşağıdakı hallarda istifadə olunur:

1. Eyni sözün təkrarı ilə yaranan mürəkkəb sözlər defislə yazılır. Məsələn: **aşiq-aşiq**; **top-top**; **çiçək-çiçək**; **ləçək-ləçək** və s.

2. Tərəflərindən biri ayrılıqda mənə verməyən, yaxud da müstəqil işləmə bilməyən mürəkkəb sözlər defislə yazılır. Belə sözlərin bir qismində ya m səsini sözün əvvəlində gətirmək, ya damaq saitini müvafiq dodaq saitinə çevirmək, ya da sözün ilk samitini m səsi ilə əvəz etməklə əmələ gətirmək mümkündür. Məsələn, **uşaq-muşaq**; **dəmir-dümür**; **kələ-kötür**; **əyri-üyrü**; **az-maz**; **adam-madam** və s.

3. Yaxın mənəli sözlərin iştirakı ilə yaranan mürəkkəb sözlər defislə yazılır. Məsələn: **oğul-uşaq**; **ata-ana**; **dayı-bala**; **nəvə-nəticə**; **qız-gəlin**; **qardaş-bacı** və s.

4. Tərkibində qeyri sözü olan mürəkkəb sifətlər və bəzi zərflər defislə

yazılır. Məsələn, **qeyri-dəqiq; qeyri-adi; qeyri-müəyyən; qeyri-sabit** və s.

5. Əks mənalı sözlərin iştirakı ilə əmələ gələn mürəkkəb sözlər defisla yazılır. Məsələn, **alış-veriş; gəllig-gedig; böyüklü-küçüklük; yaxşı-yaman** və s.

6. -i şəkilçisi qəbul etmiş sifətə ismin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb sözlər defisla yazılır. Məsələn, **elmi-tədqiqat; hərbi-səhra; hərbi-aviasiya; hərbi-dəniz** və s.

7. Hər ikisi -i (və ya -vi) ünsürü ilə bitən və sifətdən əmələ gələn mürəkkəb sifətlər defisla yazılır. Məsələn, **elmi-texniki; elmi-tədrisi; elmi-metodiki; elmi-pedaqoji** və s.

8. -a,-ə şəkilçili sözlərin təkrarı ilə əmələ gələn mürəkkəb feilli bağlamalar defisla yazılır. Məsələn, **gələ-gələ; baxa-baxa; vura-vura** və s.

9. -maz,-məz şəkilçisi əsasında yaranan mürəkkəb sözlər defisla yazılır. Məsələn, **dinməz-söyləməz; getməz-gəlməz; vurmaz-tutmaz; baxmaz-görməz** və s.

10. Birinci tərəfi -ar,-ər şəkilçisi, ikinci tərəfi -maz,-məz şəkilçisi qəbul etməklə yaranan mürəkkəb feilli bağlamalar defisla yazılır. Məsələn, **gedər-getməz; baxar-baxmaz; vurar-vurmaz, gələr-gəlməz** və s.

11. Cəhətlərin arasını bildiren mürəkkəb sözlər defisla yazılır. Məsələn, **şimal-şərq; şimal-şərq; şimal-qərb; şimal-qərbi** və s.

12. İzfəfə birləşmələri defisla yazılır. Məsələn, **tərcümeyi-hal; nöqtəy-nəzər; ağay-i-mən; zərbi-məsəl; tərz-i-hərəkət; abi-zəməzəm** və s.

13. Tərkibindəki sözlərdən birincisi ismin çıxışlıq halında, ikincisi isə ismin

yönlük halında işlənmiş quruluşca mü-rəkkəb olan sözlər defisla yazılır. Məsələn, **sətirdən-sətrə; kənddən-kəndə; bağdan-bağa** və s.

14. Dilçilik ədəbiyyatında (dəralik, monoqrafiya, metodik vəsait, dərs vəsaiti və s.) şəkilçilər ləxəik (sözdü-zəldici) və qrammatik (sözdəyişdirici) olmasından asılı olmayaraq, təsnif olunarkən, izah edilərkən, haqqında danışılarkən yazıda onlardan əvvəl defisla qoyulur. Məsələn, Müasir Azərbaycan dilində **-ğuz, -qun, -sun, -nux, -əzi, -rən, -xın, -sut, -var** kimi ləxəik şəkilçilər feil düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilərdir. Dilimizdə **-li, -li, -lu, -lü** və **-çı, -çi, -çu, -çü** şəkilçiləri ilə yüzlərlə yeni söz düzəltmək mümkündür.

15. Birinci tərəfi əsasən, **-ib, -ib, -ub, -üb** şəkilçisi qəbul etmiş antonim və ya yaxın mənalı müstəqil mənalı sözlərin birləşməsi nəticəsində əmələ gələn mürəkkəb feillər defisla yazılır. Məsələn, **gəlib-gəlmək; oturub-durmaq; sevib-sevilmək; qaçıb-gəlmək; baxıb-gülmək** və s.

16. Abreviatura qaydalarına görə, tam ixtisarlının (BDU, AMEA, LDU, AMI, TEC, MDB, ATƏT və s.) sonuna əlavə edilən şəkilçilər ahəng qanununa əsaslanmaqla həmin ixtisarlının son hecasına müvafiq olaraq defis vasitəsilə yazılır. Məsələn, **BDU-ya, AMEA-dan, DİN-in, AMI-nin, AzDU-da, BMT-ni, AŞPA-nın, ADPU-ya, NDU-nun** və s.

17. Həm əl yazısında, həm də çap yazısında sözlər – ləxəik vahidlər hecalara ayrılıb sətirdən-sətrə keçirilərkən sətirin sonunda defis işarəsi qoyulur. Məsələn, **və-ton, ki-tab, mü-əl-ilm, saat, ma-şın, ya-zı-çı-la-rı-mız-dir, gün-**

də-lik və s. Qeyd edək ki, bəzi məqamlarda defis işarəsi yeni sətirə keçirilmir.

18. Ərəb rəqəmləri vasitəsilə ifadə olunan müəyyən miqdar saylarının sonuna mənim hal və mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəriciləri əlavə olunduqda şəkilçi ilə rəqəmin arasında defis işarəsi qoyulur. Məsələn, **1-1, 5-1, 12-si, 17-dən, 10-un, 2-nin, 6-ya, 23-ə, 100-ün, 1456-nın, 1678-i** və s. Ərəb rəqəmləri sıra sayı vəzifəsində işləyərkən sıra sayının morfoloji əlamətini ifadə edən **-inci, -inci, -uncu, -üncü** şəkilçisi əhəng qanunu gözləməklə ixtisar olunur və şəkilçinin sonuncu – örtülü-açıq hecası müvafiq rəqəmdən sonra defisla yazılır. Məsələn, **1-ci, 2-ci, 3-cü, 4-cü, 5-ci, 6-cı, 7-ci, 8-ci, 9-cu, 10-cu** və s.

19. Tərkibində **vitse** hissəciyi olan sözlər defisla yazılır. Məsələn, **vitse-admiral; vitse-çempion; vitse-direktor; vitse-prezident** və s.

20. Tərkibində **əks** hissəciyi olan mürəkkəb sözlər defisla yazılır. Məsələn, **əks-çempion; əks-kansler; əks-kralıq; əks-deputat** və s.

21. Tərkibində **ober** hissəciyi olan sözlər defisla yazılır. Məsələn, **oberburqomistr; ober-leytenant; oberşturmbann-fürer; ober-ştrumfürer** və s.

22. Tərkibində **kontr** hissəciyi olan sözlər defisla yazılır. Məsələn, **kontr-admiral; kontr-admirallıq.**

23. Tərkibində **əks** sözü olan sözlər defisla yazılır. Lakin bu qayda əks sözünün işləndiyi bütün mürəkkəb sözlərə şamil edilmir. **Əks** sözü olmaq, olmək, etmək kimi köməkçi sözlərlə birgə işləndikdə defisla deyil, ayrı yazılır. Məsələn, **əks-kəşfiyyatçı; əks-mövqə;**

əks-cəriyan; əks-zərbə və s.

24. Tərkibində külli hissəciyi olan sözlər defisla yazılır. Məsələn, **külli-ələm; külli-cahan; külli-bəşər; külli-ixtilyar** və s.

25. Sifətin azaltma dərəcəsinə əmələ gətirmək üçün istifadə olunan **ala** və **açıq**, çoxaltma dərəcəsinə ifadə etmək üçün isə **tünd** sözündən sonra defisla qoyulur. Məsələn, **ala-qara; ala-yarımaçıq; ala-çiy; ala-böz; tünd-sarı; tünd-yaşıl** və s.

26. Bəzi hərbi rütbələr defisla yazılır. Bəzi sözlər iki sözün birləşməsindən ibarət olmasına baxmayaraq, bir məfhumun ifadəsinə xidmət edir. Məsələn, **general-mayor; general-leytenant; general-polkovnik; polkovnik-leytenant; general-qubernator** və s.

27. Yazıda telefon nömrələri göstərilərkən müvafiq rəqəmlər arasında defis işarəsi qoyulur. Məsələn, **012-459-00-00, 455-66-77, 741-41-12** və s.

28. Məlumdur ki, sözləri qısaldılmış şəkildə yazmağın yollarından biri də sözün birinci və sonuncu hərfini saxlamaqla orta hissəsini ixtisar etməkdir. Qəbul olunmuş abreviatura qaydalarına əsasən, sözün orta hissəsini ixtisarı nəticəsində yaranan ixtisarlın da defis vasitəsilə yazılır. Məsələn, **k-b (kitab), f-k (fabrik), d-r (doktor), r-n (rayon), ş-d (şagird), q-r (qatar), c-d (clid)** və s.

29. Bəzi hüquq terminləri defisla yazılır. Məsələn, **De-fakto, de-yure** və s.

30. Nömrə, faiz, paraqraf və s. kimi xüsusi işarəsi olan sözlərdən sonra (müvafiq olaraq №, %, § və s.) ləxəik və qrammatik şəkilçi gələrsə, onlar arasında defis işarəsi qoyulur. Məsələn, **220 №-li otağa girən kimi üstünə araç**

butulkaları, konserv qutuları, qədəhlər düzölmüş balaca stolun yanında çəngəl-biçağı silən Elmarı gördüm. (Y.Səmədoğlu); Günlərin birində yəne İslamın yanına – 220 №-li otağa gəlmişdim. (Y.Səmədoğlu); Onlar 220 №-li otaqda yaşayırlar (Y.Səmədoğlu); Şəhər əhalisinin xüsusi çəkisi 75%-dir. Yəni İsveçrəlilərin 65%-i alman, 18%-i fransız, 10%-i İtalyan dilində danışır. Ölkə əhalisinin 60%-dən çoxu və sənaye məhsulları istehsalının 75%-ə qədər Havr – Marsel xəttindən şərqdə yerləşir. (Coğrafi ədəbiyyatdan).

31. Təqribi, yəni təxmini miqdar saylarını yazarkən onun tərkib hissələrini təşkil edən müəyyən miqdar saylarının arasında defis işarəsi qoyulur. Məsələn, 5-6 adam, 3-4 maşın daş, 10-15 tələbə, 100-150 baş lıbuynuzlu heyvan, 20-25 maşın, 10-12 manat, 1-2 adam və s.

32. Klassik muğam adlarını bildiren ərəb-fars mənşəli mürəkkəb isimlər defisə yazılır. Məsələn, **bayatı-şiraz, mahur-hindi, bayatı-kürd, bayatı-qacar, kürd-şahnaz, segah-zabul** və s.

33. Müştərək əlaqə, münasibət ifadə edən ən azı iki sözün birləşməsindən ibarət olan mürəkkəb sözlər defisə yazılır. Məsələn, **azərbaycanca-İngiliscə lüğət, azərbaycanca-İngiliscə-rusca lüğət, azərbaycanca-farsca kitab** və s.

34. Müxtəlif sözlərdən əmələ gələn bir xüsusi coğrafi ad bildiren onomastik vahidlər defisə yazılır. Məsələn, **Nyu-York, Amu-Dərya, San-Fransisko, Los-Anceles** və s.

35. Arasında "və" bağlayıcısı qoyulması mümkün olan bir neçə sözden

ibarət olan mürəkkəb isimlər arasında defis qoyulur. Məsələn, **fəhlo-kəndli; filoloq-dilçi; professor-müəllim; tələbə-müəllim** və s.

36. Maşın, təyyarə, qatar, qırıcı və s. adını bildiren qısaltmalar və digər leksik vahidlərlə miqdar bildiren sözün arasında defis qoyulur. Məsələn: Simferopol rayonunun Qvardeyski qəsəbəsinin aerodromuna isə bir neçə "Tu-154" təyyarəsi enib. ("525"-ci qəzetdən); Sonra onlar "Mi-24" hərbi helikopterlərini bizim mövqelərimizə istiqamətləndirərək hücum keçdilər. ("Palitra" qəzetindən); 1998-ci ilin noyabrında Rusiya bazaya "MiQ-29" çoxhədəfli qırıcılarını yerləşdirib. Uçuş məşqlərində iştirak edən APA-nın əməkdaşının məlumatına görə, təlimlərdə Hərbi Hava Qüvvələrinin "MiG-29", "Su-25", "L-39" təyyarələri, "Mi-17", "Mi-24G", "Ka-32", Dövlət Sərhəd Xidmətinin "Mi-35M", Fövqəladə Hallar Nazirliyinin "Mi-8" və "Ka-32" tipli helikopterləri iştirak edib... Birgə təlimlərdə Azərbaycan və Türkiyə Hərbi Hava Qüvvələrinə məxsus 30-dan artıq aviasiya vasitəsi, o cümlədən "MiQ-29", "F-16" qırıcı, "Su-25" hücum və "C-130" Herkules hərbi-nəqliyyat təyyarələri, "Mi-24", "AH-1W" Super Cobra döyüş və "Mi-17", Skorski "UH-60" döyüş-nəqliyyat helikopterləri iştirak etdilər... Təlimə Azərbaycanın bir neçə il əvvəl Rusiyadan aldığı "Mi-35M" zərbə helikopterləri və modernləşdirildikdən sonra, "Mi-24G" ("Gecə") indeksini almış zərbə helikopterləri də cəlb olunub... Gecə əməliyyatları üçün Rusiya aviasiya sənayesi tərəfindən hazırlanmış ilk helikopter olan "Mi-35M" hazırda Azərbaycan daxil olmaqla, 7

ölkənin silahlanmasında yer alır... Helikopter gecə şərtlərində uçuş, enmə, döyüş və kəşfiyyat aparmaq üçün zəruri olan bütün elektro-optik sistemlərlə təchiz olunub. Öz manevr qabiliyyətinə və silah yükünə görə, sələfi "Mi-24" helikopterlərindən üstün olan "Mi-35M" düşmənin zirehli texnikasının əsl ovçusudur... Təlimə cəlb olunmuş aviasiya ilə bağlı maraqlı yeniliklərdən biri də Azərbaycanda istehsal edilən "Orbiter-2M" mini pilotsuz uçuş aparatından gecə vaxtı kəşfiyyat və döyüş meydanının izlənilməsi olub. ("525"-ci qəzetdən); "QAZ-69" Xəlifgilin evlərinin qabağında dayandı. (İ.Məlikzadə); "QAZ-69" tərpendi, nəriləyə-nəriləyə tını burulub gözəndən itdi. (İ.Məlikzadə).

37. İki və daha artıq sözün birləşməsindən əmələ gələn və ölçü vahidlərini ifadə edən isimlər defisə yazılır. Məsələn, **kilovat-amper; kilovat-amper-saat; kiloqram-atom; qram-ion; qram-qüvvə** və s.

38. Tərkibində don, sen hissəcikləri olub, əcnəbi ad və soyad bildiren antroponimlər defisə yazılır. Məsələn, **Don-Kixot, Don-Juan, Sen-Simon** və s. Lakin don sözü cənab mənasında işlədildikdə mənsub olduğu sözdən ayrı və kiçik hərflə yazılır. Məsələn: **don Sezar de Bazan, don Bazilo, don Pedro** və s.

39. Tərkibindəki sözlərin (eyni nitq hissəsinə məxsus olan) hər ikisinə -**dan, -dən** şəkilçisi artırmaqla əmələ

gələn mürəkkəb sözlər defisə yazılır. Məsələn, **ordan-burdan; üst-dən-üst-dən; altdan-altdan** və s.

40. Tərkibinə daxil olan ikinci leksik vahidin -**a, -ə, -ya, -yə** şəkilçisi qəbul etməsi ilə düzələn mürəkkəb sözlər (eyni sözün təkrarı ilə əmələ gələn) defisə yazılır. Məsələn, **diz-dizə; üz-üza; göz-gözə; söz-sözə; bel-belə** və s.

41. Tərkibindəki sözlərin müxtəlif şəkilçilərlə birgə işlənilib bir leksik vahid ifadə etməsi ilə yaranan mürəkkəb sözlər defisə yazılır. Məsələn, **uzun-uzadı; vaxtli-vaxtında; yerli-yerində; ac-acına; vaxtli-vaxtınsız; vaxt-bivaxt** və s.

Qeyd: Defisin işlənmə məqamlarını nitq hissələri üzrə təsnif edib daha da genişləndirmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Z.Budaqova, R.Rüstəmov. Azərbaycan dilində durğu işarələri. Bakı, 1965.
2. Z.Budaqova. Azərbaycan dilində durğu işarələri. Bakı, 1977.
3. M.Şirəliyev, M.Hüseynov. Azərbaycan dilinin durğu işarələri. Bakı, 1945.
4. M.Ə.Hacıyev. Durğu işarələri. Bakı, 1961.
5. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, 1975.
6. V.Dumanoğlu, İ.Əsgər. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində durğu işarələri. Bakı, 2016.
7. Ə.Dəmirçizadə. Müasir Azərbaycan dili. (Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya) 4 cildə. I c. Bakı, 2007.

XI SİNİFDƏ ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNİN TƏŞKİLİNƏ YENİ YANAŞMA İMKANLARI

Bilal HƏSƏNLİ,

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Açar sözlər: yaradıcı yanaşma, standart, ədəbiyyat, dərslər, müəllim, şagird, strategiya, təlim, təhsil, tədris, interaktiv

Ключевые слова: творческий подход, урок, литература, ученик, учитель, стратегия, обучение, образование, преподавание, интерактивный

Key words: creative approach, standard, literature, lesson, student, teacher, strategy, training, education, teaching, interactive.

Bədii əsərlərin öyrənilməsinə yeni yanaşma müasir mərhələdə kurikulum üzrə ədəbiyyat dərslərinə verilən başlıca tələblərdəndir. "Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı Üzrə Dövlət Strategiyası"nda qarşıya qoyulan hədəflərdə şagirdlərin ədəbi təhsili, tərbiyəsi və inkişafına yeni yanaşmanı zəruri edir. Bu mühüm dövlət sənədində şagirdlərin ədəbi təhsilinin məzmununda nəzəri biliklərlə yanaşı, praktik bilik və bacarıqların vacibliyi, mənimsənilənlərin konkret fəaliyyətin nəticəsinə çevrilməsinin təmin edilməsi ön plana çəkilmişdir. Bu hədəflər ədəbi təhsilin bütün pillələrində gözənilməli, ədəbiyyat dərslərinin təşkilinə yaradıcı yanaşma diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Tam orta təhsilin başa çatdığı 11-ci sinifdə şagirdlərin ədəbi təhsili, ədəbi bilik və bacarıqlarının formalaşdırılması üzrə iş yekunlaşır. Ümumi təhsilin milli konsepsiyasına uyğun olaraq bu sinifdə şagirdlərin ədəbi nümunələri bədii-emosional və ob-

razlı qavradığını nümayiş etdirməsi, əsərləri mövzu, janr, problem baxımından müqayisə etməsi, onlara əsaslandırılmış rəy bildirməsi, məzmununa və ideyasına yarandığı dövrün ictimai-siyasi və əxlaqi-etik dəyərləri kontekstində qiymət verməsi, fərqli mövzular üzrə müvafiq üslublarda yaradıcı xarakterli yazıları icra etməsinə nail olunmalıdır.

Ədəbiyyat müəllimləri fənn kurikulumunun şagirdlərin mənbələr üzərində işləyərək görkəmli ədəbi şəxsiyyətlər, ədəbiyyat və mədəniyyət sahəsindəki nailiyyətlər barədə materiallar toplaması, müxtəlif ədəbi mövzularda təqdimatlar hazırlaması, ədəbi nailiyyətlərə münasibət bildirmək bacarığına yiyələnməsi ilə bağlı tələblərinin reallaşdırılması üçün dərslərdəki müvafiq sual və tapşırıqlar sistemi üzrə məqsədyönlü iş təşkil etməli, müəllim üçün metodik vəsaitdəki müvafiq tövsiyələrdən yaradıcı şəkildə bəhrələnməlidir.

Dərslərin məzmunu, metodik sistemi interaktiv təlim zəminində şa-

girdlərdə azərbaycançılıq məfkurəsinin, vətənpərvərlik hissi, milli-mənəvi, ümumbəşəri dəyərlərin formalaşmasına, tolerantlıq, əməksevərlik, təbiətə qayğı kimi keyfiyyətlərin, həyatı bacarıqların formalaşdırılmasına imkan verir. Mövzular üzrə təklif olunan bir çox sual və tapşırıqlar üzrə iş fərqli, qrup və ya cütlər şəklində araşdırmanı nəzərdə tutur, əməkdaşlıq, ünsiyyət qurmaq, birlikdə qərar qəbul etmək kimi vərdişlərin inkişafına imkan yaradır.

Şagirdlərin müxtəlif mənbələrdən seçdiyi faktlardan istifadə etməsi, müşahidələrinə və əlavə məlumatlara əsaslanmaqla əsərin ideyasına, problemə, bədii xüsusiyyətlərinə münasibət bildirməsi həmin sinif üçün ədəbiyyat fənn kurikulumunun 3.1.1., 3.1.2. standartlarına uyğundur. Şagirdləri müstəqil araşdırmaya yönləndirən yığcam dərslər materialı da bu mənbələrdən biridir. Dərslərdəki araşdırmaya, müstəqil təhlilə və dəyərləndirməyə yönləndirən mətnlərdə müəllif, əsərlə bağlı söylənilən fikirlərin şagirdlər tərəfindən əlavə mənbələrdən seçdikləri faktlarla, dəlillərlə əsaslandırılması, tamamlaması, genişləndirməsi nəzərdə tutulur.

XI sinifdə əsas etibarilə irihəcmli əsərlər-poema, roman, dramatik əsərlər öyrənilir. Məlum məsələdir ki, həmin əsərlərin bütövlükdə dərslərdə oxunması mümkün deyildir. Odur ki, kurikulumun tələbinə uyğun olaraq, tam orta təhsili başa vurmaqda olan şagirdin irihəcmli əsərdən parçaları

müstəqil oxuması, həmin parçalarla bağlı müəyyən suallara cavab hazırlaması, tapşırıqları icra etməsi təbii və məntiqlidir. Nəzərə alınmalıdır ki, əvvəlki siniflərdə bu tipli sual və tapşırıqları davamlı olaraq icra edən şagirdlər XI sinifdə artıq zəruri müstəqil təhlil, tətbiq bacarıqlarına yiyələnmişlər.

Ədəbiyyat dərslərində öyrənilmək üçün əsərlər seçilərkən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında" sərəncamı əsasında Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə çap olunaraq məktəb və rayon kitabxanalarına paylanmış kitablar əsas götürülmüşdür. Bu, şagirdlərə dərslərdə ixtisarla öyrənilən irihəcmli əsərləri bütöv şəkildə mütaliə etmək və tədqiqat zamanı əlavə mənbə kimi həmin kitabların girişində görkəmli ədəbiyyatşünas alimlərin əsərlə bağlı məqalələrindən istifadə etmək imkanı verəcəkdir.

Seçilmiş bədii əsərlər ideya-məzmun baxımından azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, demokratiya prinsiplərinə və xalqımızın milli ənənələrinə, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edən, müstəqil və yaradıcı düşünən, milli mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan şəxsiyyət yetişdirilməsi üçün geniş imkanlar yaradır.

Dərslərə daxil edilmiş təlim materialları Azərbaycan ədəbiyyatının XX

əsrin əvvəllərindən müasir mərhələyədək dövrünü əhatə edir. Dərsliyə ədəbiyyatın inkişaf dövrlərini əks etdirən icmallar, klassik və müasir sənətkarların həyatı, yaradıcılığı ilə bağlı məlumat, monoqrafik şəkildə öyrənilən bədii əsərlər, müstəqil mütaliə üçün tövsiyə olunan əsərlər, lüğətlər daxil edilmişdir.

X sinifdə olduğu kimi, XI sinifdə də təlim materiallarının monoqrafik və icmal mövzular şəklində qruplaşdırılması kurikulumun tələbindən irəli gəlir. Müəyyən ədəbi dövrə aid icmal mövzuları ədəbiyyat tarixinin bu və ya digər dövrünün ədəbi-mədəni mənzərəsi, qüdrətli sənətkarlarımızın həyat yolu və yaradıcılığı üzrə monoqrafik mövzuların öyrənilməsi üçün zəmin yaratmaq məqsədini güdür. Ədiblərin həyatı, yaradıcılıq yolu ilə bağlı dərslərdə verilən zəruri məlumatlar, tövsiyələr şagirdləri dərslərdə qazandığı ədəbi bilik və bacarıqları əlavə mənbələrlə iş zamanı dərinləşdirməyə istiqamətləndirir.

Dövrün sosial-siyasi, ədəbi-mədəni mənzərəsi, söz sənətimizin aparıcı nümayəndələrinin yaradıcılığı haqqında şagirdlərdə müəyyən təsəvvür yaratmaq, onları monoqrafik mövzuların öyrənilməsinə hazırlamaq məqsədini güdən icmallar yeni dərslərdə yığcam verilmişdir. Dərslərdə istiqamətləndirici icmal mətnlərinin müzakirəsi, tövsiyə edilən əlavə mənbələr üzrə araşdırma aparılması məqsədəuyğun sayılmış, şagirdləri tədqiqatçılıq fəaliyyətinə sövq

etməklə müvafiq məzmun standartlarının reallaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. İşin bu istiqamətdə qurulması təbiidir ki, məktəblilərdən daha çox müstəqillik və fəallıq tələb edir. Dərslərdəki araşdırmaya istiqamət verən suallar və yığcam, istiqamətverici şərhlər üzrə iş bu baxımdan şagird tədqiqatının təməlini təşkil edir. Həmin mətnlərin oxusu, ilkin müzakirəsi, müəyyən mənbələr üzrə iş sinifdə həyata keçirilir, müəllimin yönləndirməsi ilə dərslərdən sonra da mənbələrə müraciət olunur, təqdimatlar hazırlanır.

Görkəmli ədiblərin həyatı, yaradıcılıq yolunun öyrədilməsi üzrə işi də dərslərdəki yığcam materialla tanışlıq, mənbələr üzrə araşdırma, diskussiya, müzakirə, debat, kiçik qrupların təqdimatları və s. interaktiv metodlar, iş formalarından istifadə ilə reallaşdırılması məqsədəuyğundur. Bütün hallarda şagirdlər dərslərdə tövsiyə olunan mənbələrdən istifadə ilə məhdudlaşmamalı, mətnlər üzrə təklif edilmiş sual və tapşırıqlar əsasında internet mənbələrindən, xüsusən dərslük müəlliflərinin hazırladığı elektron vəsaitdən (<http://edebiyat.ucoz.com>) faydalanmalıdır.

XI sinifdə təlim materiallarının mənimsənilməsi və müvafiq fəaliyyət növlərinin tətbiqi üç əsas metodoloji mərhələyə bölünür: mövzu ilə bağlı əvvəlki biliklərin aktualaşdırılması; yeni biliyin mənimsənilməsi; bilik və bacarıqların tətbiqi.

Dərslük komplektinin metodik konsepsiyası kurikulumun tələblərinin reallaşdırılması üçün müəllimin yaradıcı təşəbbüskarlığına imkan yaradır. Müəllim dərslə hazırlaşarkən, ilk növbədə dərslə dediyi sinfin səviyyəsini, qarşıya qoyduğu təlim məqsədlərini nəzərə almalı, mətnlərlə bağlı sual və tapşırıqlardan yaradıcı istifadə etməklə təlimin təşkilinin səmərəli yollarını müəyyənləşdirməlidir. Klassik və müasir ədəbiyyat nümunələri üzrə dərslərdə, eləcə də şagirdlərin mənbələrlə müstəqil işinin təşkilində müəllimin bələdçilik fəaliyyəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu sinifdə mürəkkəb süjetli və kompozisiyalı, müxtəlif vəzn və janrlarda irihəcmli əsərlərin, icmal mövzularının tədrisindəki müəyyən çətinliklər, XX əsrin əvvəllərində və sovet dövründə yaranmış ədəbiyyatın dəyərləndirilməsinə yeni baxışın zəruriliyi və s. təlim prosesində müəllimin istiqamətverici şərhələrinə xüsusi diqqət yetirilməsini tələb edir.

Dərslərdə ədəbiyyat təliminin öyrədici, inkişafetdirici, tərbiyəedici funksiyası diqqət mərkəzində saxlanılmış, zəruri şərhələrlə yanaşı, XX əsrin əvvəllərindən müasir dövrdəki ədəbiyyatımızın inkişaf yolu, aparıcı nümayəndələrinin yaradıcılığının öyrənilməsi, ədəbi bilik, bacarıq və vərdislərin inkişaf etdirilməsi üçün şagirdlərin müstəqil fəaliyyətinin metodik baxımdan təşkil yolları müəyyənləşdirilmişdir. Dərsləklə iş zamanı informasiyanın axtarılması və

sistemləşdirilməsi, konseptləşdirilməsi, ümumiləşdirilməsinə şagirdin müstəqil araşdırıcılıq fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi yanaşılmışdır. Təlim materialları ilə iş şagirdləri bilik əldə etməyə və yaradıcı fəaliyyətə sövq edir. tədqiqat, bədii əsər üzrə ideya və problemlərin ümumiləşdirilməsi və təqdim olunması, gerçəklikdə baş verən hadisələrin təhlili və qiymətləndirilməsinə dair vərdislərin formalaşdırılmasına imkan yaradır.

Təlim materialları üzrə işin aşağıdakı metodik sistem üzrə həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur.

- Maraşoyatma (motivasiya). Ev tapşırığının seçmə yolla, yığcam müzakirəsi motivasiyanın ilk mərhələsi kimi reallaşdırılır. Bu zaman əvvəlki mövzu ilə yeni mövzu, problem üzrə əlaqələndirilir, yeni bilik və bacarıqların mənimsənilməsi, müstəqil, yaradıcı fəaliyyəti üçün zəmin yaradılır. Öyrəniləcək mövzuya maraş oymaq üçün şagirdlərin əsərdə qoyulmuş probleme ilkin münasibətini aşkara çıxarmağa, mövzunu həyatla əlaqələndirməyə imkan yaradan müxtəlif suallar qoyulur, müzakirə aparılır. Motivasiyanın bilavasitə davamı kimi, şagirdlərin fəal iştirakı ilə araşdırılacaq problem üzrə tədqiqat sualı müəyyənləşdirilir.

- Araşdırma. Tədqiqat sualı üzrə araşdırma aparılması üçün müxtəlif sual və tapşırıqlar verilir. Həmin işlər fərdi, cütlük və qrup şəklində yerinə yetirilə bilər. Yerinə yetirilmiş işin

nəticəsini müzakirə etmək, səhvləri araşdırmaq üçün suallar verilir. Verilən sual və tapşırıqlar mətn üzrə öyrənilənləri tamamlamaq, araşdırma aparmaq, əlaqə yaratmaq, yaradıcılıq bacarıqlarını inkişaf etdirməklə yanaşı, bu biliklərə dəyər vermək və onlara münasibət bildirmək məqsədi daşıyır.

Araşdırma zamanı həm icmal, həm də monoqrafik mövzular üzrə istiqamətləndirici mətnlərdə ədəbi dövr, sənətkarın həyat və yaradıcılığı, əsərin təhlili ilə bağlı yönləndirici açıqlamalar verilir. Aparılacaq araşdırmanın əsas cizgiləri, mənbələrlə iş, müstəqil fəaliyyət zamanı dərinləşdirilməsi və zənginləşdirilməsinə ehtiyac duyulan məsələlər qeyd edilir.

• Təqdimatların mübadiləsi və müzakirəsi diskussiya, müxtəlif mövqələrin aşkara çıxarılması, söylənilən fikirlərin əsaslandırılması zəminində reallaşdırılır.

• Yaradıcı tətbiqetmə. Mövzu üzrə öyrənilənləri möhkəmləndirmək, yeni material üzərində tətbiq etmək və onlara münasibət bildirmək məqsədilə verilən tapşırıqlardır.

• Nəticə və ümumiləşdirmə. Şagirdlərə verilən sual və tapşırıqlar mövzu üzrə əldə olunan yeni biliklərin ümumiləşdirilməsinə, nəticə çıxarılmasına xidmət edir. Müəllimin istiqamətləndirici sualları şagirdlərin müstəqil şəkildə ümumiləşdirmə aparmağa və nəticə çıxarmağa yönləndirir.

• Qiymətləndirmə, refleksiya

mərhələsində müəllimin dərs ərzində fərdi qiymətləndirmə kitabçasında apardığı qeydlər əsasında fərdi və qrup üzrə qiymətləndirmə aparılır. Yeni biliyin mənimsənilməsi prosesi-nə bir daha nəzər salınır. Şagirdlərin təqdimatları, dərs zamanı müzakirədə iştirak səviyyəsi barədə yığcam rəy mübadiləsi aparılır, nailiyyətlər və çatışmazlıqlar nəzərə çatdırılır, tövsiyələr verilir.

• Evdə iş. Araşdırma şagirdlərin evdə, kitabxanada mənbələrlə iş, müstəqil tədqiqatçılıq fəaliyyəti ilə davam etdirilir. Sual və tapşırıqlar yaradıcı, tətbiqedici xarakteri daşıyır, onları yerinə yetirmək üçün müxtəlif mənbələrdən istifadə edilməsinin zəruriliyi diqqətə çatdırılır.

Ədəbiyyat təlimində fəndaxili, fənlərarası inteqrasiya şagirdlərin öyrənilən mövzu, problem üzrə bilik və bacarıqlarının əlaqələndirilməsini nəzərdə tutur. Bütün mövzular üzrə yeni biliklər əvvəl qazanılmış müvafiq biliklər zəminində mənimsənilməlidir. Mövzu, problem üzrə əvvəlki biliklərdən yeni situasiyada istifadə yeni mövzunun dərinlən qavranılmasına, şagirdlərin fəallıq və müstəqilliyinə zəmin yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. "Azərbaycan müəllimi", 11 sentyabr 2009.

2. Azərbaycan Respublikasının ümum-təhsil məktəbləri üçün ədəbiyyat fənni kurikulumu. V-XI siniflər. (Təlim Azərbaycan dilində olan məktəblər üçün), "Azərbaycan müəllimi" qəzeti, 24 dekabr.

3. Həbibbəyli İ., Əliyev S., Həsənov B., Mustafayeva A. Ədəbiyyat. XI sinif üçün dərslik. Bakı: Neşr, 2018.

4. Həsənov B., Əliyev S., Mustafayeva A. Ədəbiyyat. XI sinif. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Neşr, 2018.

5. Ümumi təhsilin fənn standartları. (I-XI siniflər). ARTI-nin nəşri. Bakı, 2012.

РЕЗЮМЕ

Возможности нового подхода к организации уроков литературы в XI классах

Определение методических путей творческого подхода к изучению художественных произведений на уроках литературы в XI классах имеет важное значение для достижения целей поставленных в curriculum. В статье исследуются возможности организации исследовательской работы школьников при подготовке к обсуждению литературных произведений на классных занятиях, привлечении их к самостоятельной творческой деятельности. Отмечается

важность формирования у учащихся умений использования разных литературных и электронных источников, самостоятельного анализа и оценки художественных текстов.

SUMMARY

Possibilities of a new approach to organizing literature lessons in the 11th grade

The definition of methodical ways of the creative approach to the study of works of art in the literature lessons in the 11th classes is important for achieving the goals set in the curriculum. The article explores the possibilities of organizing the research work of schoolchildren in preparation for the discussion of literary works in classroom classes, involving them in independent creative activity.

It is noted the importance of students' ability to use different literary and electronic sources, to independently analyze and evaluate artistic texts.

Diqqət! Diqqət!

Biz Sizə – zəngin pedaqoji iş təcrübəsinə malik orta məktəb müəllimlərinə, elmi-metodik tədqiqatlarla məşğul olan alimlərə müraciət edirik. Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi ilə bağlı iş təcrübələrinə, metodikaya dair yazılara ehtiyacımız var. Jurnalımızla yaxından əlaqə saxlayın və onu məqalələrinizlə təmin edin. Unutmayın ki, o, sizlə jurnalımızdır.

Redaksiya.

BAŞ REDAKTOR:
Məhəmməd BAHARLI

MƏSUL KATİB:
Vaqif ALKƏRƏMOV

ŞÖBƏ REDAKTORLARI:
Oqtay ABBASOV
Soltan HÜSEYNOĞLU

REDAKSIYA HEYƏTİ:
ANAR

Ənvər ABBASOV
Nizami CƏFƏROV
Nurlana ƏLİYEVA
Qənirə ƏMİRCANOVA
İsa HƏBİBBƏYLİ
Nizami XUDİYEV
Qəzənfər KAZIMOV
Əsgər QULİYEV

Ünvan: Bakı-10, Dilərə Əliyeva küçəsi, 227

Telefon: 498-55-33

E-mail: mehemmed-baharli@mail.ru

Kağız formatı 60x84 1/8. Uçot nəşr vərəqi 5.

Şerti çap vərəqi 6,3.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
"Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin
dərc olunması tövsiyə edilən dövrü
elmi nəşrlərin siyahısı"na daxildir.

Jurnal ildə 4 dəfə çıxır. O, redaksiyanın kompüterində yığılır,
«Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində çap olunur.
Çapa imzalanıb 24.12.2018.

Jurnala abunə mətbuat yayımı şöbələrində aparılır.

Bir nüsxənin abunə və satış qiyməti 2 manatdır.

“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalına məqalə göndərən müəlliflərin nəzərinə

Jurnalın yaradıcı heyəti müəlliflərə əvvəlcədən təşəkkür edir və məqalələr hazırlanarkən aşağıdakı qaydalara əməl edilməsinin vacib olduğunu bildirir:

1. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalında təhsilin bütün pillələrini əhatə edən elmi-metodik məqalələr dərc olunur.

2. Məqalələrin məzmunu jurnalın profilinə uyğun olmalı, problemin aktuallığı, elmi və praktik dəyəri, irəli sürülən nəzəri ideyalardan təcrübədə istifadə imkanları öz əksini tapmalıdır.

3. Məqalə yazı və elektron formasında (maqnit diskləri – 1,44 MB, CD, flaş) qəbul edilir. Materialın həcmi 6 səhifədən az, 15 səhifədən çox olmamalı (A-4 formatında, interval – 1,0; şrift – Times New Roman, ölçü – 12pt), Microsoft Word programında yığılmalıdır (Word – 98 və sonrakı versiyalarda).

4. Məqalənin adı və xülasəsi (4-8 sətirlik, interval – 1, ölçüsü – 12pt) bir-birinin eyni olmaqla üç dildə - Azərbaycan, ingilis, rus dillərində, mətni isə bu dillərin birində verilməlidir.

5. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinad olunmalı, bu zaman son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. üstünlük verilməli, ədəbiyyatlar mətnində rast gəlinəni ardıcılıqla nömrələnməli, məsələn, [1] və ya [1. s.109] kimi işarə olunmalıdır.

6. Məqalədə müəllifin adı, soyadı, vəzifəsi, elmi dərəcəsi, rütbəsi, əlaqə telefonu, vacib hesab etdiyi digər məlumatlar göstərilməlidir.

Müəllifin şəkli fotokağızda və ya elektron formada ola bilər.

7. Məqalə redaksiyaya ya şəxsən təqdim edilməli, ya sifarişli məktub şəklində poçtla göndərilməli, ya da e-maile ötürülməlidir.

8. Hər bir məqalədə müvafiq indeks və ya kodlar, habelə xülasələrin yazıldığı üç dildə açar sözlər verilməlidir.

9. Material seçilərkən jurnalın redaksiya heyətinin və yaradıcı əməkdaşların müzakirələrindən sonra dərc olunması tövsiyə edilən, mövzu baxımından aktualıq kəsb edən, həmin sahə üzrə tanınmış mütəxəssislərin müsbət rəyi olan yazılara üstünlük verilir.

10. Dərc olunmayan yazıların orijinal variantı redaksiyada saxlanılır.

11. Məqalələrin çapı üçün müəlliflər pul ödəmir və onlara qonorar verilmir.